

Työväkeä tavoittamassa

Maallikkosaarnaajat, Suomen evankelis- luterilaisen kirkon saarnalupatutkinto ja sisälähetyksen kenttä 1800- ja 1900-lukujen taitteessa

Johdanto

Artikkelini käsittelee työväkeen kohdennettua sisälähetystyötä 1800- ja 1900-lukujen vaihteen Suomessa. Näkökulmani on maallikkomiehissä, jotka pyrkivät suorittamaan Suomen evankelis-luterilaisen kirkon saarnalupatutkinnon. Vuonna 1870 voimaan astuneen kirkkolain mukaan maallikot saivat anoa kotihiippakuntansa tuomiokapitulilta ja piispalta virallista saarnalupaa, joka oikeutti haltijansa ottamaan osaa kristinuskon opetukseen ja saarnaamiseen seurakunnassa.¹ Artikkelissani tarkastelen kirkon, saarnaluvan hakijoiden ja työväenliikkeen suhteita, työväestöön kohdistuneita sisälähetystoimia sekä saarnaluvan saaneiden maallikoiden työnkuvaa muuttuvassa yhteiskunnassa.

Suomessa liikkui runsaasti erilaisia uskonnollisia puhujia vuosisatojen vaihteen molemmin puolin. Heistä vain pieni osa anoi tuomiokapitulilta saarnalupaa ja vielä harvempi suoritti lupaan vaaditut kokeet onnistuneesti. Monivaiheinen, aikaa vievä haku-prosessi alkoi anomuskirjeen ja siihen kuuluvien liitteiden, kuten papintodistuksen ja koulutustietojen, lähettämällä tuomiokapituliin. Lupaavan oloiset hakijat kapituli kutsui kokeisiin.² Saarnalupa ei ollut ehdoton edellytys julkiselle julistamiselle, mutta se saattoi avata haltijalleen ovia. Saarnaluvan saaneet työskentelivät

sekä paikallisseurakunnissa että kristillisellä yhdistyskentällä. On kuitenkin perusteltua puhua nimenomaan kirkon saarnalupatutkinnosta riippumatta siitä, missä saarnaajan työala oli. Tutkinnosta säädettiin kirkkolaisissa, ja sen toteutus ja valvonta olivat tuomiokapitulien käsissä. Jokaisella saarnaluvan saaneella oli näin ollen vähintään muodollinen yhteys kirkkoon. Lisäksi tutkinnosta ja sen vaikutusmahdollisuuksista käytiin kirkon sisällä toistuvia keskusteluja.

'Sisälähetyksellä' tarkoitetaan uskonnollisella kentällä tehtävää työtä, joka pyrkii tavoittamaan uskosta vieraantuneet ja johdattamaan nämä hengelliseen herätykseen. Artikkelini aiheen vuoksi tarkastelen ennen kaikkea saarnojen ja muun hengellisen puhe- ja opetustoimen kautta tapahtuvaa sisälähetystä. Sisälähetystyö voi pitää sisällään myös esimerkiksi kristillissosiaalista hoiva- ja kasvatustyötä. Hengellisen tuen lisäksi sen piirissä voidaan tarjota aineellista apua.³ Keskityn artikkelissani Suomen evankelisluterilaisen kirkon ja sen kanssa läheisessä yhteydessä toimineiden kristillisten yhdistysten tekemään lähetystyöhön. Katson 'työväen' tai 'työväestön' käsitteitä sisälähetymisen näkökulmasta: tehostetun sielunhoidon kohteet olivat tilattomia, yleensä käsitäi palkkatyöläisinä itsensä elättäviä ihmisiä, jotka asuttivat sekä maaseutua että kaupunkia.⁴

Käsittelen artikkelissani pääasiassa vuosien 1897 ja 1923 välistä tapahtumia, joskin ajoittain olen kokenut tarpeelliseksi viitata myös varhaisempiin aikoihin. Tutkittavan ajanjakson aikana Suomi oli jaettu neljään hiippakuntaan: Turun arkkihiippakuntaan sekä Porvoon, Kuopion⁵ ja Savonlinnan hiippakuntiin. Jaosta päätettiin vuonna 1895. Porvoon hiippakunnan itäisistä osista muodostettiin Savonlinnan hiippakunta, joka aloitti toimintansa vuonna 1897.⁶ Keskityn tässä artikkelissa ensisijaisesti Porvoon hiippakuntaan, joka tarjoaa hyvän poikkileikkauksen teollisuusalueilla, esikaupungeissa ja kaupungeissa sekä maaseutuseurakunnissa tehtävästä sisälähetystyöstä. Monin osin Porvoon hiippakunnan kehitys heijastelee myös yleisemmin työväestön, kirkon ja maallikkosaarnaajien suhteiden kehitystä.

Laajempaa kontekstia artikkeliin tuovat myös esimerkiksi kirkolliskokouskeskustelut.

Hyödynnän artikkelissani tuomiokapituleille lähetettyjä saarnalupahakemuksia⁷ sekä niiden käsittelystä kertovia tuomiokapitulien pöytäkirjoja. Tuomiokapitulien arkistoista löytyy myös saarnaluvan hakijoita koskevia vuosittaisia ilmoituksia, joissa kirkkoherrat kertovat seurakunnassaan liikkuvista saarnaluvan saaneista ja arvioivat näiden toimintaa. Turun arkkihiippakunnan tuomiokapituli määräsi ilmoitusten laatimisesta jo vuonna 1907, ja muut hiippakunnat omaksuivat vastaavan käytännön vuonna 1912.⁸ Käytän lähteinäni myös pappein-, piispain- ja kirkolliskokousten pöytäkirjoja. Sisälähetyksen järjestäminen ja tehostaminen oli näissä kokouksissa toistuva teema. Lisäksi olen saanut käyttööni saarnalupatutkinnon suorittaneen Oskari Vihantolan muistikirjoja ja muuta henkilökohtaista kirjallista aineistoa. Tämä aineisto on artikkelin kirjoittamisen aikaan Vihantolan jälkeläisten hallussa. Kartoittaakseni paremmin esimerkiksi saarnaluvan hakijoiden työkenttää sekä näiden yhteyksiä työväenliikkeeseen olen turvautunut myös sanoma- ja aikauslehtien kirjoituksiin.

Olen pyrkinyt samanaikaisesti hahmottamaan sisälähetyskentän laajempia linjoja sekä suuntaamaan tarkastelun yksittäisiin maallikkosaarnaajiin. Tämä on ollut välttämätön työtapo etenkin saarnalupa-aineiston hajanaisuuden ja aukkoisuuden vuoksi. Vaikka saarnalupatutkinnon suorittaneet maallikot työskentelivät kristillisten yhdistysten lisäksi myös paikallisseurakunnissa, eivät he olleet kirkon palveluksessa samaan tapaan kuin esimerkiksi papit, lukkarit ja urkurit. Maallikoiden seurakunnissa tekemä saarna- ja opetustyö perustui pitkälti paikallisen papiston ja maallikkosaarnaajien keskinäiseen sopimukseen, eikä siitä näin ollen ole jäänyt yhtä runsaasti jälkiä kuin kirkollisessa virassa olevien työstä. Menetelmällisesti työtapani on ollut lähellä lähilukua, jossa aineistoja luetaan kerta toisensa jälkeen niistä aina uutta ammentaen, aikaisempia lukukertoja täydentäen ja toisaalta myös kriittisesti arvioiden. Monenkirjava aineisto on myös mahdollistanut tutkittavan ajan isojen ja pienten ilmiöiden

tarkastelun useammasta eri näkökulmasta käsin. Rinnakkain ja ristiin luettuna nämä menneisyyden jäänteet ovat auttaneet ymmärtämään sitä moniäänistä todellisuutta, jossa tutkimani maallikkosaarnaajat toimivat ja jonka muokkaamiseen he myös itse vaikuttivat.⁹

Työväestön, kirkon sekä uskonnon välisiä yhteyksiä ja jännitteitä on tutkittu aiemmin monesta eri näkökulmasta käsin. Esimerkiksi Pirjo Markkola on kirjoittanut työväen uskonnollisuudesta sekä naisten harjoittamasta kristillissosiaalisesta työstä, joka usein kohdistui juuri työväenluokan edustajiin. Mikko Kempainen on avannut väitöskirjassaan sosialismin, kristinuskon ja sukupuolen kerrostumia, ja Ilkka Huhdan toimittamassa artikkelikokoelmassa *Sisällissota 1918 ja kirkko* kirjoittajat pureutuvat sekä sisällissodan tapahtumiin että sodan välittömiin ja kauaskantoisiin vaikutuksiin työväestön ja kirkon suhteissa. Niko Huttunen puolestaan on analysoinut kattavasti Raamatun käyttöä sisällissodan osapuolten retoriikassa.¹⁰ Kirkon saarnalupatutkinto on noussut tutkimuskohteeksi vasta hiljattain. Hannu Mustakallio on selvittänyt Kuopion hiippakunnan saarnaluvan hakijoiden taustoja, toimintaa ja luvan myöntämisen ehtoja kahdessa artikkelissa. Olen itse käsitellyt saarnalupatutkintoa kolmessa artikkelissa ja työstän parhaillaan väitöskirjaa, jossa tutkin saarnalupajärjestelmää rakentuvan suomalaisen kansalaisyhteiskunnan kontekstissa vuosina 1870–1923.¹¹ Erkki Kansanaho on käsitellyt saarnalupatutkintoa lyhyesti osana sisälähetyksen kenttää, Lauri Koskenniemi taas on perehtynyt aiheeseen saarnalupaa ahkerasti hakeneiden Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen maallikkopuhujien näkökulmasta.¹²

Kilpailu työväen sieluista

Modernisaatio muutti suomalaista yhteiskuntaa monin tavoin. Vuonna 1879 voimaan astunut elinkeinovapaus, ammattikuntajärjestelmän lopettaminen sekä teollistuminen avasivat ihmisille uudenlaisia uramahdollisuuksia ja lisäsivät töiden perässä tapah-

tuva muuttoliikettä. Liikkumista edesauttoivat myös muuttovapaus, irtolaislainsäädännön asteittainen lientyminen sekä parantuva liikenneverkosto. Koululaitoksen, kansansivistystyön sekä puolue- ja yhdistyskentän kehitys puolestaan vaikuttivat ihmisten tapaan jäsentää ja selittää kokemaansa, samoin tieteeseen pohjaavan maailmankuvan kehittyminen ja pirstaloituva uskonnollinen kenttä: vapaakirkollinen liike, Pelastusarmeija, baptistit ja metodistit sekä monet muut uskonyhteisöt tarjosivat vaihtoehtoja evankelis-luterilaisen kirkon opetukselle.¹³

Porvoon hiippakunta oli tutkittavana aikakautena Suomen kaupungistuneinta ja teollistuneinta aluetta, ja varsinkin Tampereen ja Helsingin seudut kasvoivat nopeasti vuosisadan vaihteen molemmin puolin. Ihmiset muuttivat kaupunkien ja teollisuuskeskittymien liepeille töiden sekä huokeamman asumisen perässä.¹⁴ Esikaupunkialueet levisivät kontrolloimatta myös maalaiskuntien puolelle. Pääasiassa köyhän työväestön asuttamien esikaupunkialueiden hoito oli maalaiskunnille raskasta, mutta kaupungitkaan eivät halunneet ottaa niitä kontolleen. Veli-Matti Aution mukaan syynä oli pelko yleisen hyvinvoinnin laskusta sekä voimasuhteiden muutoksesta vasemmiston hyväksi.¹⁵ Sielunhoidolliselta kannalta kaupungit, esikaupungit ja teollisuusseudut muodostivat kirkolle uudenlaisen haasteen. Voimakkaan väestönkasvun ja muuttoliikkeen seurauksena ihmiset joutuivat usein asumaan ahtaasti ja alkeellisissa oloissa. Aineellisesta hädästä versoi hengellistä hätää, jonka katsottiin ilmenevän muun muassa juoppoutena, aviottomina lapsina ja rikollisuutena. Porvoon piispana vuodet 1892–1920 toimineen Herman Råbergin mielestä ihmisten kristillis-siveellinen tila oli korkeimmillaan maaseudulla, mutta ilman tehostettua sielunhoitoa tiiviiden asutuskusten turmiolliset vaikutteet leviäsivät ennen pitkää myös maalaisseurakuntiin. Porvoon hiippakunnassa huolta herättivät etenkin Helsingin ja Tampereen nopeasti paisuvat esikaupunkialueet. Väestön sielunhoidollisen tarpeen hahmottaminen oli kuitenkin hankalaa, sillä paikkakunnalta toiselle liikkuvat ihmiset eivät aina ottaneet kotiseurakunnastaan asianmukaista muutokirjaa. Näin ollen paikallisseurakunnan papisto ei välttämättä

tiennyt, keitä alueella todella asui, jolloin myös kirkon valvonta sekä säännöllisen ja yksilön tarpeet huomioivan sielunhoidon järjestäminen vaikeutui.¹⁶

Oma haasteensa oli saada seurakuntalaiset kirkkoon. Porvoon hiippakunnan papisto oli ennen suurlakkoa melko tyytyväinen siihen, miten tiheään seurakuntalaiset kävivät jumalanpalveluksissa ja ehtoollisella. Hiljalleen käynnit kuitenkin vähenivät: ensin säätyläisten, sitten miesten ja lopulta nuorten keskuudessa.¹⁷ Kehittyvän liikenneverkoston, lisääntyneen vapaa-ajan ja yleisen yhteiskunnallisen aktiivisuuden myötä ihmisille oli pyhä- ja juhlapäivinä tarjolla aiempaa laajemmin hengellistä ja maallista ajanvietettä. Pirjo Markkolan mukaan esimerkiksi Tampereella oli runsaasti nimenomaan työväestölle suunnattuja aktiviteetteja. Etenkin nopeasti lisääntyvät yhdistysten ja herätysliikkeiden perustamat rukoushuoneet houkuttelivat vuosisadan vaihteessa kuulijoikseen kaupungin ja esikaupungin työläisiä. Kilpailua sanankuulijoista käytiin myös eriuskolaisten kanssa. Esimerkiksi vapaakirkollinen liike kohdensi toimintaansa etenkin urbaaniin työväenluokkaan. Tehdaskaupunki Tampereesta tulikin yksi liikkeen keskuksista. Myös baptistit, metodistit ja Pelastusarmeija puhuttelivat työväkeä.¹⁸ Kristillisen yhdistyskentän kasvu otettiin kirkossa vastaan ristiriitaisin tuntein. Yhdistysten katsottiin yhtäältä virkistävän ja kehittävän, toisaalta hajauttavan hengellistä kenttää viemällä ihmisten huomiota pois perinteisestä seurakuntaelämästä.¹⁹ Kirkkohistorioitsija Kyllikki Tiensuun mukaan kirkkokin otti osaa rukoushuoneiden perustamiseen: kirkollisten rukoushuoneyhdistysten avulla kirkko pyrki vastaamaan toisaalta sekularisoidumisen uhkaan, toisaalta haastamaan vapaakirkollisten ja työväenliikkeen vetovoimaa.²⁰

Nouseva työväenliike ei siis ollut kirkon ainoa kilpailija, mutta sen ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon suhde muodostui alusta saakka jännitteiseksi. Aikaansa seuraavat papit pitivät silmällä muiden maiden tapahtumia, ja etenkin Saksasta saatujen tietojen valossa myös suomalainen työväenliike miellettiin kristinuskon vastaiseksi. Liikkeen kritiikki kohdistui kuitenkin ensisijaisesti kirkkoa ja papistoa kohtaan, tosin etenkin johtotasolta

Jumalanpalveluksesta poistuvia seurakuntalaisia Tuusulan kirkon pihassa 1910-luvulla. Kuva: August Haikonen/Keravan museopalvelut, Vanha peruskokoelma, kuva v001_0598. CC BY-NC-ND 4.0.

esitettiin 1800-luvun lopulta alkaen myös uskonnonvastaisia lausuntoja.²¹ Työväenliike organisoitui vuonna 1899 Suomen Työväenpuolueeksi. Forssassa vuonna 1903 pidetyssä puoluekokouksessa nimi vaihdettiin Suomen Sosialidemokraattiseksi Puolueeksi. Forssan kokousta on pidetty vedenjakajana kirkon ja työväenliikkeen suhteissa. Kokouksessa puolue omaksui virallisesti sosialistisen ohjelman, määrittä uskonnon yksityisasiaksi, ajoi kirkon ja valtion eroa sekä vaati uskonnonopetuksen lakkauttamista kouluissa. Nimenomaan sosialistien johtotason lausunnot olivat omiaan lietsomaan papistossa pelkoa, että kirkko ja sen ympärille keskittynyt perinteinen elämäntapa olivat uhattuina.²²

Työväenliike sai yhä tukevamman jalansijan suurlakon jälkeen ja uusia työväenyhdistyksiä perustettiin myös Porvoon hiippakunnan alueella. Hiippakunnan papiston enemmistö suhtautui sosialistiseen työväenliikkeeseen kriittisesti. Piispa Råbergh oli kritisoinut sosialismia jo 1870-luvulta alkaen. Sosialismi ei

Råberghin mielestä sopinut Suomeen, jossa olot olivat ratkaisevassa määrin paremmat kuin aatteen syntymaassa Saksassa. Ihmisten hyvinvoinnin pohjana oli hänen näkemyksensä mukaan oltava jumalanpelko, raittius, järjestys ja työteliäisyys. Yhteiskunnallisia epäkohtia vastaan tuli taistella kristillisen rakkauden avulla. Råbergh syytti seurakuntaelämän erilaisista ongelmista sosialismia, jonka nousu oli piispan silmissä todiste joukkoluopumuksen etenemisestä. Sosialistinen liike oli vaarallinen, sillä sen kylvämässä ”jumalankieltämyksessä” piili vallankumouksen siemen.²³ Vuoden 1905 suurlakko vain vahvisti kumouksellisuuden vaikutelmaa: vanhat auktoriteetit kyseenalaistanut joukkoliik ehdintä herätti papistossa laajaa huolta, ja etenkin piispat katsoivat lakon olevan yhteiskuntajärjestykselle haitallinen. Kirkon arvosteluun ottivat työväenliikkeen lisäksi osaa myös eriuskolaiset, liberaalit porvarit sekä perustuslaillisen linjan kannattajat, joita monen papin ensimmäisenä sortokautena harjoittama myöntövyöpolitiikka ei ollut miellyttänyt.²⁴

Papiston piirissä esiintyi toisaalta myös ymmärrystä joitakin työväenliikkeen tavoitteita kohtaan. Vuoden 1903 kirkolliskokouksessa lakitieteen tohtori ja Porvoon hiippakunnan maallikkoedustaja Heikki Renvall esitti esikaupunkipappien asettamista maan neljään suurimpaan kaupunkiin. Renvall painotti, miten tärkeää tehtävään oli palkata pappeja, jotka yrittäisivät ymmärtää työväen olosuhteita ja vaatimuksia. Aloite eteni kirkolliskokoukselta senaatin käsittelyyn, ja vuonna 1908 ensimmäiset papit aloittivat työnsä Turun, Viipurin ja Tampereen esikaupungeissa.²⁵ Esikaupunkipapit tarjosivat rautatiesaarnaajien ja teollisuusseutujen evankelioimisen ohella yhden keinon taistella työväen sieluista.²⁶ Myös niin sanottuun Teologiseen lauantaiseuraan ja nuorkirkolliseen ryhmittymään kuuluvat papit pyrkivät sillanrakentamiseen kirkon ja työväestön välillä. Moni ryhmittymien johtohahmoista työskenteli Porvoon hiippakunnassa: Jaakko Gummeruksesta tuli Porvoon piispa vuonna 1920, ja pastorit Erkki Kaila, Lauri Ingman sekä Uno Paunu toimivat tuomiokapitulin asesoreina 1910-luvulla. Muun muassa Helsingin yliopiston käytännöllisen teologian professorina toimineesta Ingmanista tuli 1930-luvulla

arkkipiispa. Kaila valittiin arkkipiispaksi Ingmanin jälkeen. Paunu puolestaan työskenteli pitkään Lähetyseuran palveluksessa ja nousi lopulta seuran lähetysohjaajaksi.²⁷

Sosialistisen työväenliikkeen haastajaksi nousi suurlakon jälkeen kristillinen työväenliike, jonka toiminnassa oli mukana myös pappeja. Ensimmäinen kristillinen työväenyhdistys perustettiin Tampereella marraskuussa 1905. Seuraavana vuonna yhdistysten kattojärjestöksi syntyi Suomen Kristillinen Työväen Liitto (SKTL). Liiton piirissä tehtiin aluksi myös puoluepolitiikkaa ja sen edustajat saivat joitakin paikkoja eduskunnasta. Liike vaati samoja yhteiskunnallisia muutoksia kuin sosialistinen sisärensä, mutta korosti samalla evankelis-luterilaisen kirkon asemaa kristinuskon ja kristillisten arvojen opettajana. Kantavana ajatuksena oli, että saattamalla työväestö säännöllisen seurakunnallisen hoidon piiriin pidettiin huolta paitsi kansan hengellisestä ja siveellisestä tilasta myös yhteiskuntarauhasta. Melko nopeasti liike kuitenkin hajaantui. Kristillisen työväenpuolueen olemassaolo ei saanut varauksetonta tukea liikkeen pappisjäseniltä, joista monet olivat poliittiselta katsantokannallaan lähellä porvarillisia puolueita. Samalla kun papit alkoivat tehdä liikkeeseen pesäeroa, vahvistui sen sisällä radikaalin maallikkosiiven linja.²⁸

Maallikot sisälähetyksen asialla

Ajatus aktiivisista kirkon päätöksentekoon ja seurakuntaelämään osallistuvista maallikoista oli läsnä jo vuoden 1869 kirkkolaissa, mutta maallikoiden osallistamiseen alettiin kiinnittää entistä enemmän huomiota vuosisatojen vaihteessa. Asiassa vaikuttivat pyrkimys kiertävän saarnatoimen järjestämiseen sekä kasvava kiinnostus diakoniatyöhön.²⁹ Maallikoiden osaamisen hyödyntämiseen kannusti myös pappispula, josta kirkko oli kärsinyt aika ajoin 1800-luvun alusta saakka. Teologian opiskelijoita oli erityisen vähän pian suurlakon jälkeen ja 1920-luvun alussa.³⁰ Suomen väkiluku sen sijaan nousi nopeasti. Kun uusi hiippakuntajako astui vuonna 1897 voimaan, Porvoon hiippakunnan väkiluku oli

653 000 henkeä. Vuoteen 1912 mennessä asukkaita oli jo 846 000. Etenkin kaupunkiseurakunnissa pappien vastuulla oli usein suuri määrä ihmisiä. Seurakuntia pyrittiin jakamaan hallittavamman kokoisiksi niin Porvoon hiippakunnassa kuin muuallakin Suomessa, mutta silti niiden hoitaminen yksinomaan pappisvoimin saattoi olla haastavaa.³¹ Maallikoiden apu otettiin monin paikoin ilolla vastaan.

Maallikkotoimen kehittämiseen kannusti myös yhteinen vihollinen – yhdessä uskovaiset maallikot ja kirkko voisivat yrittää vastustaa aikakauden epäkristillisiä voimia. Monet papit pitivät sosialistista työväenliikettä syypanä kirkon arvostuksen horjumiseen ja myös väestön kurjistuvaan kristillis-siveelliseen tilaan.³² Kun vuoden 1908 kirkolliskokouksessa keskusteltiin mahdollisuudesta saada valtiolta avustusta evankelioimistoimeen, vaati rovasti Elis Bergroth myös maallikoiden osanottoa:

”Ei siinä ole tarpeeksi, että me, varsinaiset sananpalvelijat, sanaa saarnaamme. Me tarvitsemme tähän tärkeään tehtävään avuksemme Jumalan sanan valaisemia maallikoita, varsinkin tämänmöisenä aikana, jolloin jumalankieltäjät, epäuskon apostolit ahkeraan kiertävät maita ja mantereita levittämässä turmiollisia oppejansa.”³³

Saarnaamisesta kiinnostuneista maallikoista ei onneksi ollut Suomessa pulaa. Vaikka vain osa maan maallikkosaarnaajista anoi saarnalupaa, oli luvan saaneita vuosisadan vaihteessa jo runsaasti. 1900-luvulla hakijoiden määrä vain kasvoi. Pelkästään Porvoon hiippakunnassa oli vuosina 1897–1923 yhteensä 111 saarnaluvan anojaa, joista kaksi kolmasosaa suoritti tutkinnon menestyksekkäästi.³⁴ Saarnalupatutkinnon suorittaneita maallikoita työskenteli sekä paikallisseurakunnissa että kristillisten yhdistysten matkasaarnaajina, nuorisotyöntekijöinä, piirisihteerinä tai muina maallikkotyöntekijöinä. Paikallisseurakunnissa saarnaluvan saaneet muun muassa avustivat pappeja lukukinkeillä, hartauskokouksissa, rippikoulun pidossa ja saarnoissa. Osa piti jumalanpalveluksia papin puolesta, jos tämä ei itse siihen kyennyt esimerkiksi sairauden tai matkan vuoksi. Saarnaluvan

saaneita työskenteli myös esimerkiksi rukoushuoneiden saarnaajina.³⁵

Suomen yhdistyskenttä laajeni voimakkaasti sortokausien aikana ja etenkin suurlakon jälkeen. Vuonna 1906 perustuslakiin kirjattiin yhdistymisvapauden periaate, eikä toimilupaa enää tarvinnut hyväksyä senaatilla. Yhdistyskentän kasvu jatkui aina 1920-luvun loppupuolelle saakka,³⁶ mikä näkyi myös saarnalupahakemuksissa. Etenkin Porvoon hiippakunnan hakijoista merkittävä osa oli jonkin kristillisen yhdistyksen tai seuran palveluksessa tai tavoitteli tällaista työsuhdetta. Kokoonsa nähden Porvoon ja Savonlinnan hiippakunnat olivat yhdistysten aktiivisinta toiminta-aluetta. Porvoon tuomiokapitulilla oli tiiviit suhteet etenkin Suomen Lähetysseuraan sekä Merimieslähetysseuraan,³⁷ joiden työhön myös monet hiippakunnan saarnaluvan anojat pyrkivät. Saarnalupahakemuksissa ovat edustettuina myös muun muassa Luterilainen Evankeliumiyhdistys, Nuorten Miesten Kristillinen yhdistys sekä Helsingin kaupunkilähetys.³⁸ 1900-luvun edetessä yhdistykset tulivat yhä kiinteämmin osaksi seurakuntien elämää. Myös kasvava osa papistosta löysi tiensä niiden palvelukseen. Saarnalupatutkintojärjestelmä toimi – vähintäänkin muodollisena – siteinä kristillisen yhdistyskentän ja kirkon välillä. Kannustamalla työntekijöitään tutkinnon suorittamiseen yhdistys viesti olevansa kirkollismielinen. Esimerkiksi Lähetysseurassa päätettiin vuosisadan alussa, että seuran työssä käytettävien maallikoiden oli suoritettava tuomiokapitulin saarnalupatutkinto.³⁹

Kirkon ja yhdistyskentän yhteistyö johti vuosisadan vaihteessa myös sisälähetysaarnaajien ja diakonien kouluttamiseen. Sisälähetysaarnaajat opiskelivat Lähetysseuran lähetyskoulussa Helsingissä ja diakonit Liikolan laitoksessa Sortavalassa.⁴⁰ Sisälähetysaarnaajien opintoihin kuului saarnalupatutkinnon suorittaminen, ja myös monet diakonit pyrkivät saarnaluvan saamiseen. Lisäksi Liikolan laitoksessa aloitettiin vuonna 1910 erityisten saarnaajakurssien järjestäminen, joilla diakonit ja muut halukkaat saattoivat harjoitella saarna- ja opetustyöhön. Koulutustyön alkuperäisenä tavoitteena oli valmistaa osaavia sisälähetystyönte-

kijöitä kirkon tarpeisiin. Käytännössä iso osa valmistuneista kuitenkin asettui kristillisten yhdistysten palvelukseen. Sekä sisälähetysaarnaajien että diakonien koulutus kärsi myös resurssipuolasta. Sisälähetysaarnaajien kouluttaminen päättyi vuonna 1915, diakonien vuonna 1921.⁴¹

Suurlakon jälkeisessä jännitteisessä ilmapiirissä myös saarnalupatutkintojärjestelmään kohdistettiin uudenlaisia toiveita. Vuonna 1907 kokoontunut Turun arkkihiippakunnan pappeinkokous teki kirkolliskokoukselle ehdotuksen, jossa valituille saarnaluvan saaneille pyydettiin oikeutta kastaa lapsia, haudata kuolleita sekä jakaa ehtoollista.⁴² Ehdotuksen tavoitteena oli hillitä vallitsevan ja odotettavasti pahenevan pappispulan vaikutuksia ja taata säännöllinen sielunhoito seurakunnissa. Ehdotus sai vuoden 1908 kirkolliskokouksessa pääosin myönteisen vastaanoton. Ajatuksen kannattajat korostivat, että kirkkolain mukaan maallikko sai hätätilanteessa antaa kasteen ja jakaa ehtoollisen.⁴³ Pastori Matti Tarkkanen puolestaan asettui aloitetta vastaan: maallikkosaarnaajista vain harvat olivat tarpeeksi oppineita voidakseen toimia pappien apuna, eivätkä seurakuntalaisetkaan todennäköisesti osaisi arvostaa tällaisia väliaikaisia apulaisia. Kirkolliskokous päätti lopulta antaa asian tarkemman selvittämisen kirkkolakikomitean vastuulle.⁴⁴ Saarnaluvan saaneiden toimivaltuudet olivat lopulta esillä seuraavissa kolmessa kirkolliskokouksessa. Keskustelut noudattivat pitkälti samaa kaavaa: päättäjien oli hankala päästä yhteisymmärrykseen siitä, vahingoittaisivatko vai vahvistaisivatko väliaikaiset ”maallikkopapit” kirkkoa valitsevina vaikeina aikoina.⁴⁵ Päätöksentekoa monimutkaisti toisaalta myös se, että kirkolliskokouksissa käsiteltiin samanaikaisesti useampia pappispuutteen ja sen vaikutusten lieventämiseen liittyviä ehdotuksia, jotka toteutuessaan olisivat voineet vähentää tarvetta turvautua saarnaluvan saaneiden apuun.⁴⁶ Keskustelun alkaessa myös Lähetysseuran sisälähetysaarnaajista ja Liikolan diakoneista odotettiin vielä seurakuntiin apuvoimia.

Maallikkosaarnaaja ja kirkon kontrolli

Saarnaajana toimiminen ei ollut ainoa, eikä välttämättä edes ensisijainen maallikkotyön muoto. Porvoon piispa Råbergh oli maallikkotoimen vankka kannattaja ja uskoi sen tuovan siunausta sekä kirkolle että kansalle. Piispa pyrki vahvistamaan etenkin kirkkoneuvoston ja seurakunnan vanhimpien asemaa seurakunnissa. Näihin luottotehtäviin tuli valita kristillisiä miehiä, jotka valvoisivat seurakuntalaisten siveellistä elämää yhdessä papiston kanssa.⁴⁷ Vuonna 1900 tuomiokapituli julkaisi kirjasen nimeltä *Ohjeita maallikkotoimelle Porvoon hiippakunnan seurakunnissa: Porvoon tuomiokapitulin kiertokirjeitä*, jossa kirkkoneuvoston ja seurakunnan vanhimpien rinnalla korostettiin maallikoiden roolia pyhä- ja kiertokoulun pitäjinä. Maallikoita tarvittiin myös kristillisen laueudentyön saralla. Kirjaan esipuheen laatinut piispa Råbergh korosti, että jokaisen uskovan seurakunnan jäsenen tuli ottaa osaa Jumalan valtakunnan rakentamiseen. Tämän piti kuitenkin tapahtua seurakunnan järjestystä kunnioittavalla tavalla, sillä ”lähimmän velvollisuutensa hylkääminen tai halveksiminen ja antautuminen toimintaan, johon ei ole kutsuttu, on epäkohta, joka sotii Jumalan sanaa vastaan ja turmelee kaiken todellisen jumalisuuden.”⁴⁸

Piispa viittasi, tosin sitä suoraan sanomatta, kiertävään maallikkosaarnaajatoimeen, josta oli keskusteltu kirkon sisällä jo vuosikymmenien ajan. Monet papit katsoivat paikkakunnalta toiselle liikkuvien saarnaajien järkyttävän seurakuntien rauhaa. Julistajien joukossa oli etenkin eriuskolaisia ja herätysliikkeiden saarnaajia, mutta myös monet saarnalupatutkinnon suorittaneet maallikot vaikuttivat yli paikallisseurakuntien rajojen.⁴⁹ Saarnaluvan saaneiden ja pappien välille syntyi ajoittain kiistaa esimerkiksi opillisista näkemyksistä. Lupakirjoja oli myös otettu pois miehiltä, joiden toiminta ylitti tuomiokapitulien sietokyvyn.⁵⁰ Kiertävää saarnatoimea koskevissa keskusteluissa punnittiin sisälähetyksen tarpeiden ja kirkollisen valvonnan välistä suhdetta. Vuoden 1869 kirkkolaki oli pyrkinyt purkamaan papiston ja maallikoiden välistä hierarkiaa, mutta saarna- ja opetustoimi

miellettiin silti pääasiassa papin vastuualueeksi.⁵¹ Seurakunnasta toiseen kulkevat saarnaajat haastoivat Lutherin kolmisäätyopin varaan rakennetun vanhan yhteiskuntajärjestyksen, jossa ihmisten kuului totella ylempiään ja pysyä omalla, Jumalan asettamalla paikallaan. Tätä samaa järjestystä vastaan myös sosialistisen työväenliikkeen katsottiin kapinoivan.

Saarnalupatutkintojärjestelmän perusteet otettiin lähempään tarkasteluun vuosien 1911 ja 1912 piispainkokouksissa. Savonlinnan tuomiokapitulin asessori August Noponen – joka sittemmin tuli Porvoon tuomiokapitulin asessoriksi – alusti vuoden 1911 tapaamisessa kysymyksen saarnaluvan käyttölaajuudesta. Noposen mukaan kirkkolakia tuli tulkita niin, että maallikolla oli oikeus ottaa saarna- ja opetustoimeen osaa vain paikallisseurakunnassa, mutta ei koko maassa. Noponen perusteli näkemystään sillä, että ”vallattomuuden henki” oli ”suuresti vallalla aikanamme”, ja tämä näkyi myös uskonnollisella alalla. Paikallisseurakuntaan tai ”Jumalan valtakunnan asiaa todella edistävän seuran” palveluksessa oleva maallikkosaarnaaja olisi paremmin sekä Jumalan sanan että esimiestensä, eli papiston valvonnassa.⁵² Keskustelu jatkui seuraavan vuoden piispainkokouksessa, jossa puhuttiin saarnalupatutkinnon haku- ja koevaatimusten yhtenäistämistä kaikissa tuomiokapituleissa sekä ehdotettiin, että kirkkoherrat laatisivat vuosittain ilmoituksen siitä, kuinka monta saarnaluvan saanutta seurakunnassa on asunut tai työskennellyt ja millainen vaikutus näillä on ollut seurakunnan uskonnolliseen elämään. Lisäksi saarnaluvan anojien oli todistettava lupaa hakiessaan, että heidät oli kutsuttu jonkin paikallisseurakunnan tai yhdistyksen toimintaan.⁵³ Piispainkokouksen linjaukset jäivät lopulta tuomiokapitulien harkittaviksi, mutta ainakin Porvoon hiippakunnassa haku- ja koevaatimusten uudistaminen alkoi heti piispainkokouksen jälkeen.⁵⁴

Saarnalupatutkinnon kiristyneisiin vaatimuksiin ja luvan saaneiden valvonnan lisäämiseen oli useampia syitä. Eriuskolaisten vaikutuksen lisääntyminen sekä yhdistyskentän kasvu pitivät huolen siitä, että kiertävästä saarnatoimesta keskusteltiin myös 1900-luvun puolella. Vaikka kristillisten yhdistysten tekemän

Eriuskolaiset liikkeet vakiinnuttivat hiljalleen asemansa Suomen uskonnollisella kentällä. Pelastusarmeijan tilaisuus Helsingin Toisella linjalla vuonna 1912. Signe Brander HKM / Helsingin kaupunginmuseo, kuva N779. CC BY 4.0.

sisälähetystyön arvo tunnustettiin laajalti kirkon piirissä, toivoivat monet papit työn ohjaamista yksiin käsiin – mieluiten kirkon. Kun esimerkiksi Porvoon pappeinkokouksessa keskusteltiin vuonna 1912 sisälähetystyksen keskittämisestä, kehui rovasti Nathanael Borg yhdistysten vaikutusta etenkin kaupungeissa ja liikepaikoissa. Borgin mielestä sisälähetystyö pitäisi kuitenkin tuoda kirkon yhteyteen, olihan jopa ”maamme antikristillisten piirien” työ järjestettyä ja johto keskitettyä. Kirkon olisi syytä tehdä samoin.⁵⁵ Vaikka piispainkokousten keskustelijat eivät asiaa suoraan sanoneet, ruokki kontrollin tarvetta todennäköisesti myös ajan poliittinen toiminta. Sosialistista agitaatiota tutkineen Anna Rajavuoren mukaan työväenliikkeen agitaattorit muistuttivat monessa mielessä maallikkosaarnaajia. Agitaattorit arvosteli-

vat usein kirkkoa ja pappeja mutta hyödynsivät samalla puheissaan uskonnollista kieltä. Agitaattorien, ”työväen evankeliumin” julistajien, saarnamaiset ja usein raamatullisia viittauksia sisältävät puheet vetosivat Rajavuoren mukaan kuulijakuntaan muun muassa siksi, että tällainen puhetyyli oli ihmisille ennestään tuttu. Lisäksi uskonnon ja kirkkoinstituution kieli ilmensi auktoriteettia ja toi käyttäjälleen näin arvovaltaa. Kyse ei kuitenkaan ollut puhtaasti taktikoinnista, vaan myös aidosta uskosta sosialismin ja kristinuskon yhteyteen.⁵⁶ Jonkinasteista rinnastusta kiertävien maallikkosaarnaajien ja työväenaatteen välillä oli tehty jo edeltävän vuosisadan puolella: kun professori Lauri Ingman arvioi pastori Sahlbergin teosta *Omista työalueistamme hengellisellä vainiolla* vuoden 1899 Teologisessa aikakauskirjassa, nimitti hän kiertävää saarnaajatoimintaa ”hengelliseksi kommunismiksi”.⁵⁷

Myös kirkon suhtautumisessa saarnaajia ja agitaattoreita kuuntelemaan kansaan on havaittavissa tietynlaisia yhteneväisyyksiä. Kun kiertävää saarnatoimea koskeva keskustelu oli kiivaimmillaan 1870- ja 1880-luvuilla, tuotiin pappien puheenvuoroissa toistuvasti esiin huoli ”nurkkasaarnaajia” kuuntelevasta kansasta: oppimattomat ihmiset olivat uteliaisuutensa vietävissä eivätkä aina osanneet arvioida saarnoja kriittisesti. Porvoon piispana vuosina 1878–1883 toiminut A. J. Hornborg pelkäsi oppimattoman väen harhautuvan lahkoihin, kun taas sivistyneistö oli uskonnollisesti välinpitämätöntä.⁵⁸ Vastaavanlainen ajatus vääränlaisilta vaikutteilta suojeltavasta kansasta tulee esiin myös suhtautumisessa työväenliikkeeseen: esimerkiksi piispa Råbergh kantoi huolta siitä, että erilaiset paheet sekä sosialismin ajatukset leviäisivät ennen pitkää myös maaseudun ”todellisen” kansan pariin ja turmelisivat sen.⁵⁹ Samantapaisesta ajattelusta oli merkkejä myös työväenliikkeen johdossa: Markkolan mukaan liikkeen johtajat kokivat etenkin työväenluokkaisten naisten olevan liian uskonnollisia, ja varsinkin tehtaiden naistyöntekijät antoivat niin pappien kuin muidenkin uskonnollisten puhujien sokaista itsensä.⁶⁰ Hieman kärjistäjien voisi sanoa, että huoli rahvaan vaikutusalttiudesta yhdisti kirkon ja työväenliikkeen johtohahmoja.

Maallikkosaarnaajatoimen sekä työväenliikkeen agitaation rinnastaminen ja vertailu on siinäkin mielessä perusteltua, että saarnaluvan hakijoiden joukossa oli kourallinen miehiä, joilla oli yhteyksiä työväenliikkeeseen. Koska saarnalupahakemukset tähtäsivät ensisijaisesti hakijan hyvän maineen ja hengellisten ansioiden esittelyyn, on työväenliikekytköksistä pitänyt etsiä tietoa tutkimuskirjallisuudesta sekä sanoma- ja aikakauslehdistä. Myös kirkkoherrojen vuosi-ilmoituksista löytyy satunnaisia mainintoja asiasta. Hakijoiden työväenliikeyhteydet näyttävät liittyneen nimenomaan kristilliseen työväenliikkeeseen. Esittelen seuraavaksi pienen joukon miehiä, joista useimmat toimivat Porvoon hiippakunnan alueella. Aineiston niukkuuden ja mahdollisimman monimuotoisen kokonaiskuvan vuoksi olen kuitenkin hie- man joutanut alueellisen rajaukseni kanssa.

Saarnaluvan anojat työväenliikkeen riveissä

Juho Haavisto, Oskari Vihantola ja Antti Kaarne olivat kristillisen työväenliikkeen eturintaman toimijoita 1900-luvun alkupuolella. Haavisto työskenteli Suomen Kristillisen Työväen Liiton äänenkannattajan, *Työkansan*, päätoimittajana neljän kuukauden ajan vuonna 1907. Päätoimimisen uransa hän teki kansakoulunopettajana Tampereella, mutta työnsä ohessa Haavisto oli mukana kunnallispolitiikassa, piti erilaisia esitelmiä ja toimi pyhäkoulunopettajana. Hän oli myös kristillisen työväen asiaa edistävillä vaalilistoilla ensimmäisissä eduskuntavaaleissa.⁶¹ Haavisto oli hakenut saarnalupaa jo vuonna 1889 Turun arkkihiippakunnan tuomio- kapitulilta, mutta on epäselvää, suorittiko hän kokeita loppuun saakka. Sen sijaan hän piti vuodet 1893–1900 hallussaan Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen kolportöörikirjaa.⁶² Saarnaajana, toimittajana ja kirjailijana tunnetuksi tullut Oskari Vihantola kuului Tähti-lehden, Kristillisen Työväen Liiton toisen äänenkannattajan, perustajiin. Vihantola toimi myös lehden päätoimittajana vuosina 1906–1908 sekä hetkellisesti Suomen Kristillisen Työväen Liiton puolueen kansanedustajana vuonna 1909. Hän

suoritti saarnalupatutkinnon Porvoon hiippakunnassa vuonna 1912.⁶³ Antti Kaarne (ent. Karlsson) syntyi Tampereen Messukylässä ja muutti Turkuun vuonna 1904. Hän oli perustamassa Turun kristillistä työväenyhdistystä sekä Suomen Kristillisen Työväen Liittoa. Vuodesta 1906 alkaen Kaarne toimi Liiton matkasihteerinä ja kiersi puhujamatkoilla ympäri Suomen. Lisäksi hän kirjoitti *Tähteen* ja *Työkansaan* sekä oli Liiton kansanedustajana 1908–1911 ja puheenjohtajana vuosina 1906–1918.⁶⁴ Kaarne anoi saarnalupaa arkkihiippakunnan tuomiokapitulilta pian Turkuun muuttonsa jälkeen. Kapituli kuitenkin hylkäsi anomuksen. Syyksi se ilmoitti, ettei pitänyt Kaarneen laatimaa hengellistä ainekirjoitusta tarpeeksi hyvänä.⁶⁵

Haavistoa, Vihantolaa ja Kaarnetta yhdisti halu saarnalupatutkinnon suorittamiseen, kiinnostus työväenasiaan sekä ajoittain kipakka kriittisyys kirkkoa ja papistoa kohtaan. Haavisto kirjoitti *Kansan Lehteen* pakinoita nimimerkeillä ”Unilukkari” ja ”Tapani”. Esimerkiksi vuoden 1916 heinäkuussa julkaistussa tekstissä ”Pikku tietoja kirkollisista menoista” Unilukkari soimasi Tampereen kaupunkiseurakunnan kasvaneita menoja: ”Siinä ovat ainakin Tampereen kirkon pomomiehet näyttäneet käytännössä, kuinka papit puutteita poistavat ja kirkko köyhäin kuormaa keventää.”⁶⁶ Tähti-lehdessä Vihantola puolestaan ruoti kovin sanoin papistoa ja puhui muun muassa luokkatietoisuuden tärkeydestä sekä kapitalismin kiroista. Lopulta lehden pappisvoittoinen hallitus alkoi sensuroida päätoimittajansa kirjoituksia. Kaarne asettui puolustamaan Vihantolaa ja syytti lehden hallituksen puheenjohtajaa pastori K. V. Lehosta kallistumisesta porvarillisten puolueiden suuntaan. Railo maallikkovaikuttajien ja papiston välillä kasvoi hiljalleen. Vihantola erosi *Tähteen* päätoimittajan paikalta ja siirtyi *Länsi-Suomen kristillisten sanomien* toimittajaksi. Kaarne taas alkoi nähdä porvarillisen papiston yhä suurempana uhkana kristillisen työväenliikkeen tavoitteille. Kaarne syrjäytettiin SKTL:n puheenjohtajan paikalta vuonna 1918 punaisia tukevien lausuntojensa vuoksi. Sisällissodan jälkeen hän liittyi Suomen Sosialistiseen Työväenpuolueeseen ja toimi sen kansanedustajana vuodet 1922–1923.⁶⁷

Miesten taustoissa ja ajattelussa oli myös eroja. Kaarne oli taustaltaan herätyskristillinen, Haavistolla oli side evankeliseen liikkeeseen, ja Vihantola puolestaan kuului herännäisiin.⁶⁸ Vihantolan poliittiseen ajatteluun ilmestyi ajan myötä myös yhä vahvempi konservatiivinen, suomettarelainen juonne.⁶⁹ Julkaisemattomassa muistikirjassaan Vihantola kuvailee, miten hankalaksi hän koki ajatusmaailmansa erilaisten osasten yhteensovittamisen:

”Minulla kyllä oli myötätuntoa työväkeä kohtaan, olinhan Pohjois-Satakunnan lapsia, joka maakunta myöhemmin on ollut edullinen maaperä sosialismille ja joka kansa on veriinsä imenyt vastenmielisyyden kaikkea herrasmaisuutta vastaan, synnyltään ja luonnoltaan demokraatteja. Mutta samalla olin minä kaiken vanhoillisuuden ja vanhanaikaisen kristillisyyden läpitunkema. Kristillinen työväki jonka ytimenä oli evankelisuus ja johti Antti Kaarnen tapaiset henkilöt oli minulle vierasta ja vastenmielistä.”⁷⁰

Nämä ristiriitaiset tunteet ja lojaliteetit tekivät myös *Tähti*-lehden toimittamisesta vaikeaa. Jälkikäteen Vihantola muisteli työn olleen jatkuvaa tasapainoilua ”hengellisten herrojen” ja ”sosialistien saastuttamien työläisten” välissä: ”Kun saan työläiset tyydytetyiksi, ovat papit vastalauseineen vastassani.”⁷¹

Ottaen huomioon kirkon ja työväenliikkeen monimutkaisen suhteen, voisi kuvitella, etteivät työväenliikesympatiat välttämättä olleet eduksi saarnalupaa anottaessa. Koska tuomiokapitulin istuntopöytäkirjat kertovat pääsääntöisesti vain saarnalupanomuksen lopputuloksen, on hankala sanoa, onko hakijan mahdollisesta työväenliiketaustasta käyty keskustelua. Haaviston, Kaarneen ja Vihantolan tapaukset eivät tuo asiaan lisätietoa, sillä näiden siteet työväenliikkeeseen olivat saarnaluvan hakemisen aikaan joko jo höllentyneet tai vasta muodostumassa. Oskari Vihantola oli lopettanut *Tähti*-lehden toimittamisen muutama vuosi ennen saarnaluvan hakemista. Haun aikaan hän työskenteli Merimieslähetyseuran saarnaajana.⁷² Juho Haavisto puolestaan anoi saarnalupaa 1880-luvulla, jolloin työväenliike oli vasta juurtumassa Suomeen. Antti Kaarne oli ennen Turkuun muuttoaan ajanut Tampereella työväenaatetta ja raittiusaatetta sekä kuulunut

Tampereen sosialidemokraattiseen työväenliikkeeseen, mutta koettuaan uskonnollisen kääntymyksen hän oli hetkellisesti hylännyt maalliset aktiviteetit. Saarnaluvan hakemisen aikaan Kaarne oli mukana lähetysaarnaaja Frans Hannulan ympärille syntyneessä herätyksessä.⁷³ Kaarne kuului myös vuonna 1901 perustettuun Turun lähetystoimikuntaan ja sitä seuranneeseen Turun lähetysyhdistyksen johtokuntaan. Lisäksi hän toimi Suomen Lähetysseuran kirjamyynnäjä vuodelta 1904 syksystä alkaen.⁷⁴

Puuseppä Joel Halosen tapaus vuodelta 1906 antaa pientä viitettä siitä, millä tavalla yhteydet työväenliikkeeseen ovat voineet vaikuttaa saarnaluvan hakemiseen. Halosen sopivuutta arvioi Lapinlahden kirkkoherra Josef Österbladh katsoi, että tältä puuttui se tyyni vakavuus ja Jumalan sanaan syventyminen, jota saarnaluvan saaminen edellytti. Lisäksi Halonen oli jo pidemmän aikaa tuntenut levotonta mieltä, mikä oli ohjannut hänet ensin Pelastusarmeijaan ja sitten agitaattoriksi kristilliseen työväenyhdistykseen.⁷⁵ Kirkkoherra ei avannut Halosen agitaattoritaustaa tämän tarkemmin, mutta lehtitietojen mukaan tämä oli ainakin ollut vuonna 1906 puhumassa Luumäellä kristillisen työväenyhdistyksen perustamisen puolesta.⁷⁶ Österbladh ei suorasanaisesti kritisoinut Halosen siteitä työväenliikkeeseen, mutta on kuvaavaa, että hän rinnasti Pelastusarmeijaan ja työväenyhdistykseen liittymisen samankaltaisiksi levottomuuden ja epävakauden merkeiksi. Kirkkoherra Österbladhin varauksellisesta arviosta huolimatta Haloselle myönnettiin saarnalupa, mutta hän menetti sen vuonna 1912 väitettyjen Jehovan todistaja -yhteyksien vuoksi.⁷⁷

Sisällissodan repimä maa

Toisen sortokauden päättyminen keväällä 1917 sähköisti jälleen kirkkokriittisen keskustelun. Myös sisälähetyksessä tehtiin kärkeistyvän tilanteen vuoksi uusia aloitteita. Kevään ja kesän aikana erityinen kirkollinen valistustoimisto ja valistustoimikunta järjestivät julkisia kokouksia ja juhlia, joissa käsiteltiin ajankohtaisia yhteiskunnallisia kysymyksiä ja pyrittiin samalla antamaan kir-

kosta myönteinen kuva. Kirkon asemia pyrittiin vahvistamaan myös lehdistön ja kirkollisten vaalilistojen avulla. Vaaran merkit olivat ilmassa ja niihin reagoitiin, mutta sisällissodan syttyminen vuonna 1918 oli kirkolle ja sen tukijoille silti suuri järkytys. Myös monet työväenliikkeeseen myötämielisesti suhtautuneet papit tuomitsivat nyt punaiset.⁷⁸ Esivaltaa ja Jumalaa vastaan asettuneet sosialistit olivat syösseet yhteiskunnan kaaokseen, jota sisälähetyksellä oli yritetty estää.

Saarnalupaa tavoitteleiden maallikoiden poliittisista näkemyksistä ja osallistumisesta sotatapahtumiin ei ole toistaiseksi kattavaa tietoa. Porvoon hiippakunnassa henkensä menetti ainakin kaksi saarnalupaa hakenutta miestä. Valkoiset teloittivat kansakoulunopettaja Juho Rajavaaran matkalla Viljakkalasta Siuroon. Punaiset taas tappoivat kansakoulunopettaja Kalle Lahtisen Hauholla.⁷⁹ Rajavaara oli anonut saarnalupaa Savonlinnan hiippakunnassa vuonna 1910, koska hän tahtoi ”taistelemaan Jumalan pilkkaajia vastaan”, mutta muutamien puuttuvien liitteiden vuoksi tuomiokapituli ei ottanut hakemusta käsiteltäväksi.⁸⁰ Lahtinen sai saarnaluvan vuonna 1910 Porvoon tuomiokapitulilta. Hänen kuolemaansa johtaneista syistä ei ole tarkkaa tietoa.⁸¹ Rajavaara puolestaan oli mukana kotipaikkakuntansa Viljakkalan punakaartin esikunnassa sekä punaisten kunnallishallinnossa. Valkoiset vangitsijat ampuivat hänet ilman oikeudenkäyntiä. Rajavaara toimi opetustyönsä ohessa uskonnollisena puhujana sekä kirjailijana, joka otti kantaa myös uskonnon ja sosialismin suhteeseen.⁸² Kaunokirjallisessa teoksessa *Välimäen poika* Rajavaara kuvaa kristillistä kansanopistoa johtavaa pappia, joka kertoo kahdelle työmiehelle, miten oikea sosialismi kehottaa lähimmäisenrakkauteen, rauhaan ja ahkeruuteen.⁸³

Saarnaluvan saaneita otti osaa myös sisällissodan vankileireillä tehtävään kasvatustyöhön. Sotavankilaitoksen alaisuudessa toimivan kasvatuosaston tehtävänä oli kehittää punavankien siveellistä ja opillista tilaa. Tässä tavoitteessa uskonnolla oli keskeinen rooli. Leirikohtaisia kasvatuosastoja johtivat papit, joiden apuna toimi kasvatustalpoja. Apulaisten pääasiallisiin tehtäviin kuului muun muassa hengellisten ja yleissivistävien puheiden pitä-

Punaisia vankeja Suomenlinnan vankileirillä vuonna 1918. Museovirasto, Historian kuvakokoelma, kuva HK7770:24c. CC BY 4.0.

minen, lauluharjoitusten järjestäminen, kirjallisuuden ja postin jakaminen ja kristillisten sanomalehtien ääneen lukeminen. Leireillä pidettiin myös rippikoulua ja koulua. Apulaisiksi värvättiin etenkin teologian opiskelijoita, mutta tehtävään otettiin myös ainakin viisi saarnaluvan saanutta miestä.⁸⁴ Kansakoulunopettaja Kaarlo Jalmari Korpisen ja lähetykskoulusta valmistuneen sisälähetysaarnaaja Juhana Revon (myöh. Varjovaara) työmaa oli Lahden Hennalassa. Sekä Korpinen että Repo olivat suorittaneet saarnalupatutkinnon Porvoon tuomiokapitulini edessä, Korpinen vuonna 1909 ja Repo vuonna 1905.⁸⁵ Helsingissä tutkinnon suorittaneita kasvatustutkijoita oli kolme: Aatu Heiskanen, Paavo Emil Huttunen ja Einar Anders Klemi.⁸⁶ Ainakin Korpiselle ja Revolle työ leirillä oli osa-aikaista. Kirkkoherrojen laatimien vuosi-ilmoitusten mukaan Korpinen työskenteli lähistöllä Kärkölän Lappilan kansakoulunopettajana, Repo taas toimi Lähetyksen palveluksessa ja kiersi maata seuran matkasaarnaajana.⁸⁷

Sota toi sisälähetystä koskevaan keskusteluun vielä aiempaa vakavamman sävyn. Teollisuusalueiden sielunhoitotyötä oli suunniteltu useampaan otteeseen 1910-luvulla, mutta vuoden 1918 kirkolliskokous otti asian uudestaan puheeksi. Kokous pyysi valtiota osoittamaan tukeaan tehdasyhdyskunnissa, missä kristillisten yhdistysten ja seurojen työn ei koettu olevan enää riittävää. Ratkaisuksi ehdotettiin tehdasseurakuntien perustamista. Kokouksessa pastori Sigfrid Sirenius alleviivasi suunnitelman tärkeyttä muistuttamalla, että ”punaisen kapinan suurimpien kauhutekojen harjoittajat olivat kotoisin sellaisilta tehdasseuduilta, joissa seurakunnallinen ja sielunhoidollinen työ oli ollut laiminlyötyä”.⁸⁸ Kirkolliskokouksen keskustelu tuotti tulosta: esimerkiksi Porvoon hiippakunnassa perustettiin 1920-luvun alussa uudet seurakunnat muun muassa Mäntän, Säynätsalon ja Jämsänkosken tehdasalueille.⁸⁹ Vuonna 1918 perustettiin myös Teollisuusseutujen evankelioimisseura nuorkirkollisen kirkkoherra Kustaa Hallion aloitteesta. Teollisuusseutujen erityistä huomiointia tuki myös vuonna 1920 Porvoon piispaksi noussut Jaakko Gummerus.⁹⁰

Myös vuonna 1907 alkanut polveileva keskustelu saarnaluvan saaneiden toimivaltuuksien laajentamisesta vietiin eräänlaiseen päätökseen sisällissodan jälkeen. Vuoden 1923 kirkolliskokous hyväksyi ajatuksen, että saarnalupatutkinnon suorittaneet kansakoulunopettajat voisivat muutamissa saaristoseurakunnissa ottaa tarpeen vaatiessa hoitaakseen myös papillisia tehtäviä.⁹¹ Sisälähetykseen oltiin valmiita panostamaan sekä kirkossa että yhdistyskentällä, mutta paikallisseurakunnassa toimivien saarnaluvan saaneiden asema pysyi edelleen pääosin muuttumattomana.

Maallikkosaarnaajat, kirkko ja ajan vaativa henki

Artikkelini tavoitteena on ollut kartoittaa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon, maallikkosaarnaajien ja työväenliikkeen yhteisiä uomia, törmäys- ja risteyskohtia 1800- ja 1900-lukujen taitteessa. Vaikka työväestön vaatimukset herättivät papistossa myös vastakaikua, näyttäytyi sosialistinen työväenliike ensisijaisesti

uhkana kirkolle ja yhteiskuntajärjestykselle. Kasvavan, liikkuvan ja omista vaikutusmahdollisuuksistaan tietoisien väestön sielunhoidollisia tarpeita pyrittiin täyttämään sekä kirkon että yhdistyskentän, pappien ja maallikkojen voimin.

Ajan vaativa henki heijastui myös saarnalupatutkintojärjestelmään. Maallikkosaarnaajien asemasta ja roolista käytävää keskustelua voisi kuvata vapauden ja valvonnan vuoropuheluna. Saarnaluvan saaneiden toimintaa pyrittiin ohjamaan entistä selkeämmin paikallisseurakunnan ja kirkollisten yhdistysten valvonnan alaisuuteen. Suurlakon jälkimainingeissa kirkossa alkoi myös pitkälliseksi venynyt väittely saarnaluvan saaneiden toimivaltuuksien kasvattamisesta pappispulan ja seurakuntien tarpeiden nimissä. Maallikkotyön muita muotoja papiston enemmistön oli helppo tukea, mutta saarnatoimen kohdalla mielipiteet hajaantuivat. Saarnaluvan saaneet toimivat kuitenkin koko tarkasteltavan ajanjakson ajan sekä paikallisseurakunnissa että kristillisissä yhdistyksissä. Kirkon jähmeiden, hankalasti muutettavien rakenteiden vuoksi tutkinnon suorittaneilla oli mahdollisuus ammattimaiseen, täysipäiväiseen ja palkalliseen saarnatoimeen käytännössä vain yhdistysten palveluksessa.

Hedelmällisiä jatkotutkimuksen paikkoja on monta: ensinnäkin saarnaluvan anojien työväenliikekytkösten kattava selvitys edellyttäisi paljon laajempaa ja tarkempaa henkilöhistoriallista tutkimusta kuin mihin tämän artikkelin puitteissa on ollut mahdollisuus. Toiseksi olisi kerättävä tietoa tuomiokapitulien päättäjäien henkilöhistoriallisista aineistoista, jotka kenties kertoisivat nykyistä paremmin suhtautumisesta sekä työväenliikkeeseen kiinnittyvien että työväenluokkasiin saarnaluvan hakijoihin. Lisäksi saarnaluvan hakijoiden ja tutkinnon suorittaneiden osallisuus sisällissodan tapahtumiin vaatisi lisätutkimusta. Myös näkökulman vaihtaminen voisi tuoda kiinnostavia tuloksia: miten etenkin sosialistisen työväenliikkeen piirissä suhtauduttiin saarnaluvan saaneisiin maallikoihin? Kohdistettiinkö näihin samantyyppistä kritiikkiä kuin papistoon vai nähtiinkö maallikkosaarnaajat lähtökohtaisesti tasaveroisempina julistajina? Näihin ja moneen

muihin kysymyksiin kutsun sekä itseni että muut aiheesta kiinnostuneet tutkijat etsimään vastauksia.

Viitteet

- 1 Myös teologian opiskelijat saivat ottaa osaa saarna- ja opetustoimeen, jos heillä oli siihen kirkkoherran lupa. Erillistä saarnalupatutkintoa opiskelijoiden ei tarvinnut suorittaa. *Kirkkolaki evankelis-lutherilaiselle seurakunnalle Suomen Suuriruhtinaanmaassa 1869–1908*, § 106.
- 2 Tuomiokapitulit pyrkivät varmistumaan saarnaluvan hakijoiden käytännöllisestä ja teoreettisesta osaamisesta erilaisin suullisin ja kirjallisin kokein. Kapitulit yhtenäistivät koekäytäntönsä virallisesti vasta vuoden 1932 piispaainkokouksessa. Sopanen 2018a, 118–119; Sopanen 2021, 284–285.
- 3 Sisälähetyksen määritelmästä ja historiasta ks. esim. Markkola 2002a, 10–11, 53–57; Huhta & Malkavaara 2005, 14–18, 21–23.
- 4 'Työväestön' käsitteen eri ulottuvuuksista ja tulkinnoista ks. esim. Haapala 2005. Työväestön tavoittamiseen pyrki luonnollisesti myös työväenliike. Hannu Soikkasen mukaan teollisuustyöntekijät olivat työväenliikkeelle erityisen otollista kannattajakuntaa muun muassa siksi, että nämä asuivat tiiviimmin ja olivat helpommin organisoitavissa kuin maaseudun torpparit ja maanviljelystyöläiset. Soikkanen 1961, 4, työväenliikkeen vaikutusmahdollisuuksista ja aatteen leviämisestä työläisten parissa myös 5–10, 76–82, 183, 195–207, 340–348.
- 5 Kuopion hiippakunnan piispanistuin päätettiin vuonna 1899 siirtää Kuopiosta Ouluun, mutta hiippakunnan nimi muutettiin Oulun hiippakunnaksi vasta vuonna 1923. Murtorinne 1992, 319.
- 6 Tiensuu 2005, 287.
- 7 Porvoon tuomiokapitulin arkistossa vuosina 1871–1902 lähetetyt saarnalupahakemukset on koottu yhteen kansioon (Ej 1:1). Myöhemmät anomukset ovat muiden saapuneiden asiakirjojen joukossa (Eb). Aiempien artikkelieni kirjoittamisen aikaan en ollut onnistunut paikantamaan vuoden 1902 jälkeen lähetettyjä hakemuksia, ja kuvittelin niiden kadonneen. Sopanen 2018a, 2018b ja 2021.
- 8 *Suomen kirkon julkisia sanomia* 1/1912, 11–12, 18–19. Kaikissa tuomiokapitulien arkistoissa ilmoituksia ei ole koottu yhteen, mutta Porvoon tuomiokapitulin arkistossa ne ovat omissa kansioissaan. Ilmoitukset saarnaluvan saaneista, Ed 7:1–2, Porvoon tuomiokapitulin arkisto (jatkoksa PTA), Kansallisarkiston Hämeenlinnan toimipiste (jatkoksa KAH).
- 9 Työtapaani voisi kutsua lähilukemisen ja moninäkökulmaisuuutta korostavan ristiinlukemisen löyhäksi liitoksi. Ks. lähilukemisesta esim. Pöysä 2015 ja ristiinlukemisesta Koivisto 2012.
- 10 Markkola 2002a, 2002b ja 2022; Kemppainen 2020; Huhta 2009; Huttunen 2010.

- 11 Mustakallio 2019 ja 2022; Sopanen 2018a, 2018b ja 2021. Väitöskirjani valmistuu vuoden 2022 aikana.
- 12 Kansanaho 1960 ja 1964; Koskenniemi 1964, 1967, 1984 ja 2008.
- 13 Soikkanen 1961, 4–6, 12–13, 19–21; Kansanaho 1964, 16–18; Junkkaala 1986, 19–21; Murtorinne 1992, 297–311; Markkola 2002a, 107–110. Ks. myös Pirjo Markkolan artikkeli tässä teoksessa.
- 14 Tiensuu 2005, 289–290, 325.
- 15 Autio 1986, 135.
- 16 Larkio 1967, 41–42, 274–275; Murtorinne 1995, 104–107; Markkola 2002a, 109–110; Tiensuu 2005, 222, 264, 289–290, 320–325; Tala 2019.
- 17 Tiensuu 2005, 267, 313–317. Myös muualla Suomessa havaittiin, että yhä harvemmat kävivät säännöllisesti jumalanpalveluksissa ja ehtoollisella. Asiaan vaikutti myös ehtoollispakon poistuminen: ehtoollisella käyminen oli pitkään ehtona avioliittoon tai valtion virkoihin pääsulle. Kirkolliskokous pääsi pakon poistamisesta yksimielisyyteen vuonna 1898, mutta kirkkolainsäädännöllisistä syistä päätös toteutui vasta vuonna 1910. Murtorinne 1992, 288–290, 351, 384–385; Murtorinne 1995, 40, 88–90.
- 18 Markkolan mukaan sekä työväenliikkeen johdossa että kirkossa paheksuttiin sitä, miten työväki meni kuulemaan näitä ”vieraita” uskonnollisia vaikutteita edustavia puhujia. Markkola 2002b, 289; Markkola 2022, 224–225, 230–232. Ks. myös Pirjo Markkolan artikkeli tässä kirjassa.
- 19 Heikkilä 1979, 46–50; Murtorinne 1992, 264, 388–390; Murtorinne 1995, 98–99; Tiensuu 2005, 268, 305–306, 332–333.
- 20 Tiensuu 2005, 310–312. Eri tahojen ylläpitämiä rukoushuoneita nousi varsinakin etukaupunkeihin, teollisuusalueille ja liikenteen solmukohtiin.
- 21 Soikkanen 1961, 141–146, 149–154; Larkio 1967, 15–19; Mustakallio 1983, 49–50, 56, 257–259; Murtorinne 1992, 344–345. Varhainen, niin sanottu wrightiläinen työväenliike pyrki parantamaan työväestön oloja kehittämällä työnantajien ja työläisten suhteita. Näin liike pyrki myös estämään työväestön radikalisoitumista. Sosialistisia vaikutteita suomalainen työväenliike alkoi omaksua vasta 1800-luvun viimeisten vuosikymmenten aikana. Samalla se irtautui wrightiläisyyden perinnöstä. Soikkanen 1961, 21–27, 40–64.
- 22 Soikkanen 1961, 64–71, 85–91, 155–158, 295–299; Mustakallio 1983, 56–57.
- 23 Pappeinkokouspöytäkirjat (jatkoissa Pkpk) Porvoo 1907, 36–37, 45–49; Soikkanen 1961, 141–142; Larkio 1967, 15–16; Tiensuu 2005, 232–233, 272, 314–315, 325–327.
- 24 Heikkilä 1979, 91–92; Mustakallio 1983, 66–79; Murtorinne 1995, 13–16, 19–22, 32–36. Toisaalta kourallinen pappeja osoitti suurlakolle myös tukeaan. Porvoon hiippakunnan papeista muun muassa Porvoon kappalainen Wilhelm Mårtenson sekä Pälkäneen kappalainen J. W. Wallin ottivat osaa

- lakkokomiteoiden toimintaan. Esko Hartikaisen mukaan lakkokokoukset muistuttivat paikoin hengellisiä kokouksia, ja niitä pidettiin myös kirkoissa ja rukoushuoneissa. Hartikainen 2008, 140–143, 153–157. Porvoon hiippakunnan papiston jakautumisesta myöntövyölylinjan kannattajiin ja perustuslaillisiin ks. Tiensuu 2005, 344–345.
- 25 Kirkolliskokouspöytäkirjat (jatkoissa Kkpk) 1903, 979–1013, Anomusehdotus n:o 16, Yleisen valmistusvaliokunnan mietintö n:o 11; Tiensuu 2005, 302–303.
 - 26 Rautatieläisten sielunhoidollista tarvetta kasvatti se, että nämä työskentelevät usein kaukana kotoaan ja myös pyhäpäivisin. Porvoon hiippakunta antoi vuonna 1893 Hollolan kappalaiselle Frans Evert Richterille luvan toimia erityisenä rautatiesaarnaajana, jonka palkan maksoi Rautatiehallitus. Rautatiesaarnaajan virat lopetettiin vuonna 1922. Teollisuusseutujen sielunhoidollisia tarpeita selvitettiin puolestaan vuoden 1913 kirkolliskokouksessa sekä vuosien 1914 ja 1915 piispainkokouksissa. *Suomen kirkon julkisia sanomia* 2/1915, 22–34; Veikkola 1980, 256–259; Tiensuu 2005, 268, 302, 327–328.
 - 27 Veikkola 1980, nuorkirkollisuuden suhteesta työväenliikkeeseen etenkin 235–260; Murtorinne 1995, 56–59, 82–83; Tiensuu 2005, 288, 297–298, 304, 328, 353.
 - 28 Soikkanen 1961, 305–310; Heikkilä 1979, 38–39; Veikkola 1980, 34–36, 235–236, 242–246; Mustakallio 1983, 126–128; Murtorinne 1995, 25, 71–72.
 - 29 Juva 1960, 221–224, 226; Kansanaho 1960, 255–256, maallikkotoimea koskevista varhaisemmista keskusteluista myös 68–70, 76–78, 86–87; Kansanaho 1964, 13–15.
 - 30 Kirkkohistorioitsija Eino Murtorinteen mukaan muuttunut pappisihanne, apupappien heikko palkkataso sekä modernisoituvan yhteiskunnan uudenlaiset uramahdollisuudet vaikuttivat teologian opiskelijoiden määrään laskevasti. Murtorinne 1992, 233–234, 321; Murtorinne 1995, 47–48, 167.
 - 31 Larkio 1967, 275; Tiensuu 2005, 287, 289–291, 300–301. Voimakkaasti kasvava Helsinki oli maan suurin seurakunta: se jaettiin piispa Råberghin kehotuksesta kuuteen osaan vuonna 1906.
 - 32 Veikkola 1980, 71–78; Tiensuu 2005, 314–315, 318, etenkin 325–327.
 - 33 Kkpk 1908, 291. Kyseisessä aloitteessa evankelointia ehdotettiin annettavaksi kirkollismielisten yhdistysten vastuulle. Kirkko kuitenkin huolehtisi evankelioimiseen tarkoitettujen rahojen jakamisesta, ja yhdistysten saarnaajat toimisivat papiston valvonnassa. Kkpk 1908, Anomusehdotus n:o 18, 272–275, 290–291.
 - 34 Nämä luvut perustuvat tekeillä olevaan väitöskirjatutkimukseeni.
 - 35 Tiedot saarnaluvan saaneiden työnkuvasta perustuvat saarnalupahakemuksiin, kirkkoherrojen vuosi-ilmoituksiin, saarnaajia koskevaan elämäkerralliseen aineistoon sekä kristillisiä yhdistyksiä ja seuroja käsittelevään tutki-

- muskirjallisuuteen. Ks. myös Sopanen 2018a, etenkin 130–133; Sopanen 2018b, 53–54.
- 36 Heikkilä 1979, 13–14, 29–30, 298–299.
- 37 Tiensuu 2005, 268, 328–329.
- 38 Helsingin kaupunkilähetyksen perustajiin kuuluivat Porvoon piispa Herman Råbergh sekä saarnalupatutkinnon suorittanut vapaaherra Karl August Wrede. Larkio 1967, 61. Wreden saarnaluvasta ks. Tklin ptk. 9.6.1902, § 41, Ca: 209, PTA KAH, Saarnalupa-anomukset n:o 9/98 1902, Ej 1:1, PTA KAH. Helsingin kaupunkilähetyksen palkkalistoilla työskenteli vuosien aikana muitakin saarnaluvan saaneita. Maallikkotyöntekijöihin lukeutuivat muun muassa diakoni Aaro Huttunen ja kansakoulunopettaja Olli Pajari. Molemmat suorittivat saarnalupatutkinnon Porvoon tuomiokapitulissa. Tklin ptk. 23.3.1911, § 38, Ca: 218, PTA KAH, Saapuneet asiakirjat, n:o 8/118 1910, Eb: 709, PTA KAH (Pajari); Tklin ptk. 14.2.1913, § 44, Ca: 220, PTA KAH, Saapuneet asiakirjat n:o 1/34 1912, Eb: 720, PTA KAH (Huttunen).
- 39 Saarilahti 1989, 110. Käytännössä Lähetysseura käytti kuitenkin työssään myös sellaisia miehiä, joilta saarnalupa puuttui. Esimerkiksi Pekka Brofeldt (Aho) kyllä anoi saarnalupaa vuonna 1905 Porvoon tuomiokapitulilta, mutta hän ei tiettävästi ikinä suorittanut tutkintoon vaadittuja kokeita loppuun. Tämä ei kuitenkaan estänyt Brofeldtia työskentelemästä Lähetysseuralle sekä toimituksellisissa tehtävissä että julistustyössä. Tklin ptk. 20.5.1905, § 29; 30.11.1905, § 14; 7.12.1905, § 19, Ca: 212, PTA KAH, Saapuneet asiakirjat n:o 6/78 1905, Eb: 683, PTA KAH; Saarilahti 1989, 113, 181, 222, 224–225.
- 40 Laitos kuului ensin Sortavalan Evankeliselle Seuralle, mutta se siirtyi sittemmin vuonna 1905 perustetun Suomen Kirkon Sisälähetysseuran hallintaan. Nimestään huolimatta Sisälähetysseura oli evankelis-luterilaisesta kirkosta erillinen organisaatio.
- 41 Keskustelu sisälähetystyöntekijöiden valmistamisesta sai alkunsa vuonna 1897 järjestetyssä yleisessä pappeinkokouksessa Turussa. Kansanaho 1960, 328–332, 335–350; Kansanaho 1964, 63–66, 77–83, 129–133; Veikkola 1980, 26–29; Saarilahti 1989, 152–161.
- 42 Asia oli esillä jo vuoden 1906 piispainkokouksessa, jossa pohdittiin mahdollisuutta antaa saarnaluvan saaneille joitakin perinteisesti papeille kuuluvia tehtäviä. Kokouksessa todettiin pappien tarvitsevan apua ja että ”seurakunnissa löytyvät hengelliset lahjat” olisi hyvä ohjata organisoidusti kirkon palvelukseen. Piispainkokous ei kuitenkaan pitänyt pappispulaa niin vakavana, että suunnitelman suhteen olisi tarvinnut edetä. *Piispainkokousten pöytäkirjat ajalta 17.5.1891–5.2.1909*, 84–85.
- 43 *Kirkkolaki evankelis-luterilaiselle seurakunnalle Suomen Suuriruhtinaanmaassa 1869–1908*, § 39, 40 ja 63. Arkkipiispa Gustaf Johansson korosti päätöksenteon kiireellisyyttä jo Turun pappeinkokouksessa: seurakuntien

- sielunhoidolliset tarpeet oli otettava vakavasti ja yritettävä ”valmistaa apukeinoja suuria hätäpäiviä varten.” Pkpk Turku 1907, 110.
- 44 Kkpk 1908, 1137–1142, Liitteet, Yleisen valmistusvaliokunnan mietintö n:o 14. Tarkkaan ottaen kirkolliskokous päätti asettaa kirkkolakikomitean miettimään, miten kirkolle voitaisiin valmistaa ”evankelistoja eli 106 §:ssä mainittuja saarnaajia”. Näin suunnitelma laajeni valittujen saarnaluvan saaneiden toimivaltuuksien lisäämisestä myös maallikkosaarnaajien lisäkouluttamisen puolelle.
 - 45 Kkpk 1913, 1406–1422, Liitteet I, Kirkkolakikomitean mietintö XVII, Liitteet II, Kirkkolakivaliokunnan mietintö n:o 21; Kkpk 1918, Anomusehdotus n:o 40, 389–400; Kkpk 1923, 481–485, 531–543, Liitteet II, Anomusehdotus n:o 17, Yleisen valmistusvaliokunnan mietintö n:o 13.
 - 46 Esimerkiksi vuoden 1908 kirkolliskokouksessa käsiteltiin pastori Matti Tarkkasen aloitetta pappien valmistamisesta muutenkin kuin yliopiston kautta. Kkpk 1908, Anomusehdotus n:o 20, 277–281, 291–296. Aloite koti-maahan palanneiden lähetyssaarnaajien käyttämisestä kirkon työssä puolestaan oli kirkolliskokouksissa toistuvasti esillä vuodesta 1898 alkaen. Ks. esim. Kkpk 1903, 72–83, 268–315, Yleisen valmistusvaliokunnan mietintö n:o 3; Saarilahti 1989, 48–52.
 - 47 Piispa Råbergh suhtautui myötämällisesti myös kristilliseen yhdistyskenttään ja oli itse mukana Helsingin kaupunkilähetyksen, Helsingin diakonisalaitoksen, Merimieslähetykseuran, Helsingin Piipiaseuran, Suomen Vankeusyhdistyksen ja Suomen Lähetykseuran toiminnassa. Toisin kuin jotkut kollegansa, hän katsoi yhdistysten piristävän hengellistä elämää. Pkpk Porvoo 1907, 30; Tiensuu 2005, 231, 268–269, 294, 323.
 - 48 *Ohjeita maallikkotoimelle Porvoon hiippakunnan seurakunnissa: Porvoon tuomiokapitulin kiertokirjeitä* 1900, 4–5.
 - 49 Juva 1960, 217–220; Sopanen 2018a, etenkin 123–127; Sopanen 2021, etenkin 285–288.
 - 50 Saarnaluvan peruuttamisesta säädettiin kirkkolaissa vuonna 1895. Ensimmäinen saarnalupansa menettänyt maallikkosaarnaaja oli kuitenkin Constantin Boije, jolta Porvoon tuomiokapituli otti lupakirjan pois tämän nousua vuonna 1890 Suomen Pelastusarmeijan johtajaksi. Tklin ptk. 10.1.1890, § 32; 27.2.1890, § 40; 3.4.1890, § 18; 10.4.1890, § 32; 8.5.1890, § 39; 5.6.1890, § 18, Ca: 197, PTA KAH. Vuoteen 1923 mennessä Suomen hiippakuntien tuomiokapitulit olivat peruuttaneet yhteensä seitsemän saarnalupaa, joista neljä vuosina 1897–1923. Syynä oli yleensä joko saarnaajan oppi tai elämäntyyli. Sopanen 2018a, 119–120, 2018b, 43–44 ja 2021, 289–290.
 - 51 Kansanaho 1960, 228–232; Murtorinne 1992, 202, 216–218.
 - 52 *Suomen kirkon julkisia sanomia* 3/1911, 47–48.
 - 53 *Suomen kirkon julkisia sanomia* 1/1912, 11–12, 18–19.
 - 54 Saapuneet asiakirjat n:o 6/118 1912, Eb: 720, PTA KAH.

- 55 Pkpk Porvoo 1912, 201–203. Etenkin nuorkirkolliset papit pyrkivät kytkeään yhdistystoimintaa tiiviimmin kansankirkkoon. Tähän suuntaan otettiin merkittävä askel vuonna 1919, kun Suomen Kirkon Seurakuntatyön Keskusliitto perustettiin. Liiton johdossa oli alusta saakka pappisvaikuttajia ja se sai vastuulle esimerkiksi kirkkopäivien järjestämisen. Murtorinne 1995, 176–178.
- 56 Rajavuori 2017, 290–297, agitaattoreista myös Soikkanen 1961, 178–182, 335–337. Mikko Kempainen väitöskirja antaa konkreettisen esimerkin uskon ja sosialismin yhdistämisestä: sosialistisen agitaation pääideologioihin kuulunut Hilja Pärssinen oli vakaumuksellinen kristitty, joka myös koulutti kiertäviä agitaattoreita. Kempainen 2020. Myös Niko Huttunen on analysoinut sosialistien tapaa hyödyntää puheissaan ja kirjoituksissaan kristinuskoa ja Raamattua. Huttunen 2010, etenkin 35–40.
- 57 *Teologinen aikakauskirja* 3/1899, 190.
- 58 Tiensuu 2005, 271–272; Sopanen 2018b, 43.
- 59 Tiensuu 2005, 324–327. Toisaalta kansasta oli tarjolla myös optimistisempia tulkintoja: kun vuoden 1903 kirkolliskokouksessa keskusteltiin esikauptunkipappien tarpeesta, kirkkoherra Elis Bergroth kertoi, että opettaessaan Helsingissä kansanopistokursseja hän oppi tuntemaan työväestön enemmistön hyvin kristilliseksi. ”Minä näin, kuinka ’järjestyneet’ [sosialistit] koettivat tulla sinne vaikuttamaan ja kuinka mahdotonta tämä heille oli. Jos siis arvostelemme työkansan oloja referaattien mukaan siitä, mitä he puhuvat Forssassa tai muualla, niin kyllä suuresti erehdymme.” Kkpk 1903, 979–1013, Bergrothin puheenvuoro sivulla 989. Bergrothin näkemyksistä ks. myös Mustakallio 1983, 54–55.
- 60 Markkola 2022, 220, 237.
- 61 Työkansa 13.2.1907, 1. Ks. myös Mustakallio 1983, 330.
- 62 Evankelinen *Sanansaattaja*-lehti viittaa Haavistoon tuomiokapitulin saarnaluvan saaneena. *Sanansaattaja* 4/1894, 61. En ole kuitenkaan löytänyt Turun arkkihiippakunnan tuomiokapitulin istuntopöytäkirjoista selkeää merkintää Haaviston tutkinnon lopputuloksesta. Tämä voi johtua aineiston aukkoisuudesta, mutta ei toisaalta ollut tavatonta, etteivät saarnaluvan hakijat koskaan saapuneet tuomiokapituliin suorittamaan loppukokeita – matka hiippakunnan hallinnolliseen keskuksen vaati aikaa, rahaa ja vaivaa. Viimeisessä löytämässäni Haaviston hakemusta koskevassa pöytäkirjamerkinnässä Turun tuomiokapituli antoi tälle luvan tulla suorittamaan kokeet. Tklin ptk. 9.5.1889, § 29, A I: 119, Turun arkkihiippakunnan tuomiokapitulin arkisto (jatkossa TTA), Kansallisarkiston Turun toimipiste (jatkossa KAT). Koskenniemi 1984, 98, 289; Koskenniemi 2008, 63.
- 63 Tklin ptk. 30.5.1912, § 42, Ca: 219, PTA KAH. Palmu 1974, 37, 63; Mustakallio 1983, 245. Oskari Vihantola oli kansanedustajana vain reilun kolmen

- kuukauden ajan, 01.06.1909–14.09.1909, sillä vaalitulokset kumottiin virheellisenä.
- 64 Soikkanen 1961, 308; Palmu 1974, etenkin 6–7, 16, 20–22, 26–29, 32–36, 47–56; Mustakallio 1983, 457.
 - 65 Hakemuksen lähettämisen aikaan Kaarne käytti vielä vanhaa sukunimeään Karlsson. Tklin ptk. 15.9.1904, § 7, A I: 134, TTA KAT, Anomuksia, joissa pyydetään venia concionandi -oikeutta, n:o 1065/1904, F I j: 1, TTA KAT.
 - 66 *Kansan Lehti*, 21.7.1916, 2. Ks. myös *Kansan Lehti* 27.7.1929, 2–3.
 - 67 Suomen Sosialistinen Työväenpuolue lakkautettiin vuonna 1923 ja sen kansanedustajat pidätettiin kommunistisen toiminnan vuoksi. Kaarne tuomittiin lopulta vankeusrangaistukseen valtiopetoksen valmistelusta, mutta hän ehti kuolla ennen tuomion täytäntöönpanoa. Palmu 1974, etenkin 37–42, 56–61, 102–105, 143–149, 153–154; Mustakallio 1983, 457–460.
 - 68 Heikki Palmu kuvaa Kaarneen kokemaa kääntymystä ”pietistis-konservatiiviseksi”. Palmu 1974, 7–8. Vihantola seurasi uskonnollisia juuriaan ja hakeutui herännäisten perustaman Sisälähetysseura Herättäjän palvelukseen vuonna 1913. Yhdistyksen perustava kokous oli pidetty vuotta aiemmin. Kares 1947, 356, 360–361. Vihantolan opinkäsityksistä ja elämänvaiheista ks. Kauppinen 1983.
 - 69 Palmu 1974, 79–83; Junkkaala 1986, 246, 274–275.
 - 70 Muistikirjamerkintä 22.5.1925, Oskari Vihantolan aineisto (jatkossa OV). Muistikirjamerkinnän ja Vihantolan aktiivisten työväenliikevuosien välissä on monta vuotta, ja Antti Kaarnekin oli kirjoittamisen aikaan jo menehtynyt. Kaarneen ja Vihantolan keskinäisten välien tarkempi selvittely edellyttäisi lisätutkimusta.
 - 71 Muistikirjamerkintä 10.11.1907 (alkuperäinen), jäljennös laadittu vuonna 1924, OV.
 - 72 Saapuneet asiakirjat n:o 16/147 1911, Eb: 714, PTA KAH.
 - 73 Niin sanottu Hannulan herätys oli osa laajempaa, vuosisadan vaihteessa nousutta allianssienkistä herätysaaltoa. Frans Hannula oli suosittu saarnaaja, jota myös työväki saapui mielellään kuulemaan. Osaltaan menestykseen vaikutti se, että Hannula oli puheissaan myönteinen työväen asiaa kohtaan. Veikkola 1980, 22–24; Junkkaala 1986, passim.; Murtorinne 1995, 60–63; Markkola 2022, 226. Hannulan herätyksestä myös tässä teoksessa Pirjo Markkolan artikkelissa.
 - 74 Palmu 1974, 7–8; Junkkaala 1986, 110, 183–184, 192; Saarihahti 1989, 114, 216.
 - 75 Saapuneet kirjeet KD 1187/1906, Ea: 201, Oulun hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto (jatkossa OTA), Kansallisarkiston Oulun toimipiste (jatkossa KAO). Österbladh laati lausunnon tuomiokapitulin pyynnöstä. Lausunnon

- pyytäminen saarnaluvan hakijan kotiseurakunnan kirkkoherralta oli osa hakuprosessia Kuopion hiippakunnassa. *Mustakallio* 2019, 30.
- 76 *Uusimaa* 30.4.1906, 3. Haloseen viitataan Kristillisen työväenyhdistyksen agitaattorina myös toisessa lehtikirjoituksessa. *Salmetar* 6.10.1906, 3.
- 77 Tklin ptk. 21.11.1912, § 24; 27.12.1912, § 6, Ca: 62, OTA KAO. Halonen pyysi saarnalupaansa takaisin vuonna 1921, ja harkinnan jälkeen tuomiokapituli myöntyi pyyntöön. *Mustakallio* 2019, 34; *Sopanen* 2021, 290; *Mustakallio* 2022.
- 78 *Murtorinne* 1995, 109–112, 117–121; *Tiensuu* 2005, 345–349.
- 79 *Suomen Sotasurmat 1914–1922-tietokanta*.
- 80 Tuomiokapituli kehotti Rajavaaraa täydentämään hakemustaan vaadituilla liitteillä, mutta tietävästi hän ei näin koskaan tehnyt. Tklin ptk. 17.2.1910, § 57, Ca: 14, Viipurin tuomiokapitulin arkisto (jatkossa VTA), Kansallisarkiston Mikkelin toimipiste (jatkossa KAM), Saapuneet diarioidut asiakirjat n:o 169/1910, Ea: 23, VTA KAM.
- 81 Tklin ptk. 13.10.1910, § 52, Ca: 217, PTA KAH. Lahtinen oli työskennellyt Kuhmalahden Vehkajärven kansakoulunopettajana vuodesta 1904 alkaen. Lehtitietojen mukaan punaiset olivat vieneet Lahtisen kotoaan ja kuljettaneet häntä sitten mukanaan eri paikkakunnilla ennen surmaamista. Vangittujen joukossa oli ollut myös muita kuhmalahtelaisia. *Opettajain lehti: kansanopetusta käsittelevä kuvallinen viikkolehti* 20/1918, 237; *Aamulehti* 12.5.1921, 4. *Suomen Sotasurmat 1914–1922-tietokannassa* Lahtinen on määritelty valkoisen puolen edustajaksi.
- 82 Viljakkalassa Rajavaara oli puhunut esimerkiksi lähetysjuhilla vuonna 1917 yhdessä papin ja muutaman muun kanssa. *Aamulehti* 12.6.1917, 5.
- 83 Rajavaara nousee toistuvasti esiin Viljakkalan sotatapahtumista kirjoittaneen Hannu Myllymäen teoksessa. *Myllymäki* 2000, etenkin 88–102.
- 84 Olen kerännyt kasvatusapulaisista ja näiden toimenkuvasta tietoja vankileirejä käsittelevästä tutkimuskirjallisuudesta sekä Lahden sotavankileirin arkistosta ja Vapaussodan arkistosta. Kasvatusosaston päiväkirjat, Ad: 1–3, Lahden sotavankileirin arkisto, Kansallisarkisto; Sotavankilaitoksen kasvatusosaston asiakirjat, IIB: 191, Vapaussodan arkisto, Kansallisarkisto; *Pekkalainen* 2009; *Wetterstrand* 2019.
- 85 Tklin ptk. 13.5.1909, § 20, Ca: 216, PTA KAH (Korpinen); Tklin ptk. 5.6.1905, § 39, Ca: 212, PTA KAH (Repo).
- 86 Kaikki kolme saivat saarnalupansa Porvoon tuomiokapitulilta. Tklin ptk. 5.6.1905, § 39, Ca: 212, PTA KAH (Paavo Emil Huttunen); Tklin ptk. 2.12.1909, § 46, Ca: 216, PTA KAH (Einar Anders Klemi); Tklin ptk. 10.3.1910, § 72, Ca: 217, PTA KAH (Aatu Heiskanen). Tuulikki Pekkalaisen mukaan Aatu Heiskanen työskenteli keväällä 1918 myös Viipurin vankien parissa. *Pekkalainen* 2009, 98.

- 87 Tammelan rovastikunnan lääninrovastin kirje Porvoon tuomiokapitulille n:o 10/138 1918, liitteenä kirjeet Lahden kirkkoherra M. Wikströmiltä ja Kärkölän kirkkoherra V. Pusalta, Ilmoitukset saarnaluvan saaneista Ed 7:1, PTA KAH.
- 88 Kkpk 1918, Anomusehdotus n:o 34, 199–201, 220–229, Sireniuksen puheenvuoro sivulla 225, Yleisen valmistusvaliokunnan mietintö n:o 10. Sirenius oli tunnettu työväenliikkeen tukija ja ymmärtäjä. Martti Ajo avaa väitöskirjassaan Sireniuksen ajattelun teologisia aspektejia sekä tämän yhteiskunnallista toimintaa. Ajo 2017.
- 89 Myös tehtaiden omistajat ottivat osaa seurakuntien perustamisesta ja ylläpitämisestä koituviin kuluihin. Etenkin Keski-Suomessa suhtauduttiin myönteellisesti tehdastyöntekijöiden uskonnollisen elämän kehittämiseen. Autio 1986, 138; Tiensuu 2005, 292.
- 90 Murtorinne 1995, 73; Tiensuu 2005, 328.
- 91 Kkpk 1923, 481–485, 531–543, Liitteet II, Anomusehdotus n:o 17, Yleisen valmistusvaliokunnan mietintö n:o 13.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki

Lahden sotavankileirin arkisto (LSA)

Kasvatusosaston päiväkirjat (1918–1919), (Ad: 1–3)

Vapaussodan arkisto (VA)

Sotavankilaitoksen kasvatusosaston asiakirjat (1918–1918), (IIB: 191)

Kansallisarkisto, Hämeenlinna (KAH)

Porvoon tuomiokapitulin arkisto I (PTA)

Istuntopöytäkirjat (Ca)

Saarnalupa-anomukset (Ej 1:1)

Saapuneet asiakirjat (Eb)

Ilmoitukset saarnaluvan saaneista (Ed 7:1–2)

Kansallisarkisto, Mikkeli (KAM)

Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto (VTA)

Istuntopöytäkirjat (Ca)

Saapuneet diarioidut asiakirjat (Ea)

Kansallisarkisto, Oulu (KAO)

Oulun hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto (OTA)

Pöytäkirjat, päätökset ja erokirjat (Ca)

Saapuneet kirjeet (Ea)

Kansallisarkisto, Turku (KAT)

Turun arkkihiippakunnan tuomiokapitulin arkisto (TTA)

Tuomiokapitulin pöytäkirjat (A I)

Anomuksia, joissa pyydetään venia concionandi -oikeutta (F I j: 1–3)

Oskari Vihantolan aineisto (OV), Oskari Vihantolan omaisten hallussa

Painetut lähteet

Kirkkolaki evankelis-lutherilaiselle seurakunnalle Suomen Suuriruhtinaanmaassa 1869–1908. Alkuperäiset säädökset Suomen Asetuskokoelmasta (2015), koonnut Markus Lång. Books on Demand, Helsinki.

Ohjeita maallikkotoimelle Porvoon hiippakunnan seurakunnissa: Porvoon tuomiokapitulin kiertokirjeitä (1900). WSOY, Porvoo.

Piispainkokousten pöytäkirjat: ajalta 17.5.1891–5.2.1909. (1936), koonnut E. Hahtela. Turku.

Porvoon hiippakunnan pappeinkokouspöytäkirjat (Pkp Porvoo) 1907, 1912

Turun arkkihiippakunnan pappeinkokouspöytäkirjat (Pkp Turku) 1907

Kirkolliskokouksen pöytäkirjat (Kkp) 1903, 1908, 1913, 1918, 1923

Sanoma- ja aikakauslehdet

Aamulehti

Kansan Lehti

Opettajain lehti: kansanopetusta käsittelevä kuvallinen viikkolehti

Salmetar

Sanansaattaja

Suomen kirkon julkisia sanomia

Teologinen aikakauskirja

Työkansa

Uusimaa

Verkkolähteet

Suomen sotasurmat 1914–1922-tietokanta [Katsottu 3.4.2022]

Kirjallisuus

Ajo, Martti (2017): *Punainen eskatologia: Jumalan valtakunta ja työväenliike Sigfrid Sireniuksen teologis-aatteellisessa ajattelussa ja kristillis-yhteiskunnallisessa toiminnassa vuoteen 1924 asti.* Kirkkohistorian väitöskirja. Helsingin yliopisto, teologinen tiedekunta.

Autio, Veli-Matti (1986): *Opetusministeriön historia IV. Ensimmäisen tasaval-
lan kulttuuripolitiikka 1917–1944.* Opetusministeriö/Kirkollistoimituskunta,
Helsinki.

Haapala, Pertti (2005): Suomalaisen työväestön pitkä ja lyhyt historia. Teoksessa
Matti Hannikainen (toim.), *Työväestön rajat.* Väki voimakas 18. Työväestön
historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere, 9–24.

Hartikainen, Esko (2008): Kansa vai kaikkivaltias? Teoksessa Pertti Haapala
(toim.), *Kansa kaikkivaltias: suurlakko Suomessa 1905.* Teos, Helsinki, 137–
162.

Heikkilä, Markku (1979): *Kirkollisen yhdistysaktiivisuuden leviäminen Suo-
messa: virallisen jäsenorganisaation kehitys 1900-luvun alusta toiseen maail-
mansotaan.* Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.

Huhta, Ilkka (toim.), (2009): *Sisällissota 1918 ja kirkko.* Suomen kirkkohistori-
allinen seura, Helsinki.

- Huhta, Ilkka & Malkavaara, Mikko (2005): *Suomen kirkon sisälähetysseuran historia: vuodet 1940–2004*. Kirkkopalvelut, Helsinki.
- Huttunen, Niko (2010): *Raamatullinen sota: Raamatun käyttö ja vaikutus vuoden 1918 sisällissodan tulkinnoissa*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Junkkaala, Timo (1986): *Hannulan herätys. Tutkimus Lounais-Suomen lähetysherätyksestä 1894–1914*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Juva, Mikko (1960): *Valtiokirkosta kansankirkoksi: Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen*. WSOY, Porvoo/Helsinki.
- Kansanaho, Erkki (1960): *Sisälähetys ja diakonia Suomen kirkoissa 1800-luvulla*. Suomen kirkon sisälähetysseura, Helsinki.
- Kansanaho, Erkki (1964): *Suomen kirkon sisälähetysseuran historia: Sortavalan aika 1905–1944*. Suomen kirkon sisälähetysseura, Helsinki.
- Kares, Olavi (1947): *Heränneen kansan vaellus III. Suomen herännäisyyden elämä ja vaiheita noin v:sta 1880 v:een 1930*. WSOY, Porvoo.
- Kauppinen, Toimi (1983): *Keskellämme eli profeetta*. Herättäjä-yhdistys, Lapua.
- Kempainen, Mikko (2020): *Sosialismin, uskonnon ja sukupuolen dynamiikka: 1900-luvun alun työväenliikkeen naiskirjailijat aatteen määrittelijöinä*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki.
- Koivisto, Hanne (2012): *Yksilö ja valta – oikeustapahtumaa kuvaavien lähteiden ristiinlukeminen*. Teoksessa Asko Nivala & Rami Mähkä (toim.) *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. k&h -kustannus, Turku, 136–169.
- Koskenniemi, Lauri (2008): *Maallikkosaarna: evankelisen liikkeen voima*. Arkki, Helsinki.
- Koskenniemi, Lauri (1984): *Suomen evankelinen liike 1896–1916*. SLEY-kirjat, Helsinki.
- Koskenniemi, Lauri (1967): *Suomen evankelinen liike 1870–1895*. SLEY, Helsinki.
- Koskenniemi, Lauri (1964): *Sanansaattajia: Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys kolportööri toimensa valossa 1873–1900*. SLEY, Helsinki.
- Larkio, Mauri (1967): *Kirkon ja työväenliikkeen kohtaaminen Helsingissä: suurlakosta ensimmäisen maailmansodan syttymiseen*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Markkola, Pirjo (2022): *Working-Class Women Living Religion in Finland at the Turn of the Twentieth Century*. Teoksessa Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (eds.), *Histories of Experience in the World of Lived Religion*. Palgrave Macmillan, Cham, 219–245.
- Markkola, Pirjo (2002a): *Synti ja siveys: naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa 1860–1920*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Markkola, Pirjo (2002b): Työväen uskonnolliset tunteet. Teoksessa Elina Katainen & Pirkko Kotila (toim.), *Työväki ja tunteet*. Väki Voimakas 15. Työväestön historian ja perinteen tutkimuksen seura, Tampere, 277–294.
- Murtorinne, Eino (1995): *Suomen kirkon historia. 4, Sortovuosista nykypäiviin: 1900–1990*. WSOY, Porvoo.
- Murtorinne, Eino (1992): *Suomen kirkon historia. 3, Autonomian kausi 1809–1899*. WSOY, Porvoo.
- Mustakallio, Hannu (2022). Saarnalupatutkinnon suorittaminen Kuopion–Oulun hiippakunnassa vuosina 1911–1939. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2022*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki. (Tulossa)
- Mustakallio, Hannu (2019): Saarnalupatutkinnon suorittaminen Kuopion hiippakunnassa vuosina 1878–1910. Teoksessa Timo Kapanen & Nico Lamminporras (toim.), *Aatteiden ja herätysten virrassa: Jouko Talosen juhlakirja*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 25–37.
- Mustakallio, Hannu (1983): *Säätypapista kansalaiseksi: papiston poliittis-yhteiskunnallinen rooli demokratisoitumisen murrosvaiheessa 1905–1907*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Myllymäki, Hannu (2000): *50 päivää punavaltaa: pieni pala paikallistasoista tavallisen ihmisen historiaa*. Omakustanne, Tampere.
- Palmu, Heikki (1974): *Antti Kaarne – kristitty sosialisti (1906–1918)*. Opinnäyte, Helsingin yliopisto, Teologinen tiedekunta, Suomen ja Skandinavian kirkkohistoria.
- Pekkalainen, Tuulikki (2009): Punavankien kasvattajat. Teoksessa Ilkka Huhta (toim.), *Sisällissota 1918 ja kirkko*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 97–113.
- Pöysä, Jyrki (2015): *Lähiluvun tieto. Näkökulmia kirjoitetun muistelukerronnan tutkimukseen*. Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, Joensuu.
- Rajavuori, Anna (2017): *Esityksen politiikka. Sosialistinen agitaatio keskisuomalaisella maaseudulla 1906–1908*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki.
- Saarilahti, Toivo (1989): *Lähetystyön läpimurto: Suomen lähetysseuran toiminta kotimaassa 1895–1913*. Kirjaneliö, Helsinki.
- Soikkanen, Hannu (1961): *Sosialismin tulo Suomeen: ensimmäisiin yksikamari- sen eduskunnan vaaleihin asti*. WSOY, Porvoo.
- Sopanen, Matleena (2018a): Maallikkosaarnaajan paikka: Suomen evankelis-luterilaisen kirkon saarnaluvan saaneiden maallikoiden työala vuosina 1870–1923. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2018*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 116–140.
- Sopanen, Matleena (2018b): Kirkon hajottaja vai rakentaja? Suomen evankelis-luterilaisen kirkon saarnaluvan anojat ja maallikkosaarnaajan kriteerit 1870–1923. *Lähde: historiatieteellinen aikakauskirja* 15 (2018), 39–59.

- Sopanen, Matleena (2021): *Led by the Spirit and the Church: Finland's Licensed Lutheran Lay Preachers, c. 1870–1923. Studies in Church History volume 57: Inspiration and Institution in Christian History*, Cambridge University Press, 277–299.
- Tala, Yrjö (2019): *Papisto ja muuttoliike 1900-luvun alussa. Teoksessa Timo Kapanen & Nico Lamminporras (toim.), Aatteiden ja herätysten virrassa: Jouko Talosen juhlakirja. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki, 45–52.*
- Tiensuu, Kyllikki (2005): *Porvoon hiippakunta 1870–1923: itärajalta Hämeen ja Uudenmaan hiippakunnaksi. Teoksessa Simo Heininen, Paavo Kortekangas, Esko Koskenvesa, Jaakko Ripatti & Kyllikki Tiensuu, Viipurin, Porvoon, Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004. Edita, Helsinki, 217–355.*
- Veikkola, Juhani (1980): *Nuorkirkollisen suuntauksen muotoutuminen Suomen kirkossa suurlakosta 1905 ensimmäisiin kirkkopäiviin 1918. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.*
- Wetterstrand, Tuija (2019): *Hennalan helvetti: kasvatustyötä Hennalan kasarmissa 1918. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.*